

Οί κοινές και άκατάλυτες ρίζες του Έλληνισμού

Η ανάδυση έκ τής μνήμης τών παλαιών καταγραφών της, με τὸ πέραςμα τοῦ χρόνου, γιά ὄλους μας καί περισσότερο γιά ὄσους ἔχουμε περάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τής ζωῆς μας, ἐπιβεβαιώνει τήν ῥήση, ὅτι αὐτή δέν εἶναι προβλέψιμη, οὔτε ἔχει κάποια νομοτελειακή ῥοή· ἀναπηδοῦν, ξεφυτρώνουν ἴσως καλύτερα, ἐξ αἰτίας τυχαίων γεγονότων τὰ ὁποῖα τὰ ἔχει συναντήσει κι ἄλλες φορές, ἀλλά χωρίς ἐμφανῆ ἐσωτερική τους διασύνδεση. Ὁ καθένας μας μιλάει φυσικά γιά τὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ αὐτὸς ἔχει βιώσει τίς διάφορες καταστάσεις, μόνος καί μᾶλλον ἔρημος...

Ἡ ἀναφορὰ ὄσων ἔχει ζήσει ὁ καθένας μας στήν διαδρομὴ τής ζωῆς του, ἀπ' τὸν πόλεμο, ὄσων θυμᾶται, τίς μεταπολεμικὲς τραγικὲς καταστάσεις, πολὺ χειρότερες, γιά ὄσους τίς ἔχουν ὑποστει στήν ἐπαρχία καί μάλιστα σὲ ὄρεινὲς περιοχές, τὰ μετέπειτα, Γυμνάσιο στίς ἐπαρχιακὲς πόλεις, ἀνώτερες σπουδές, δικτατορία, μεταπολιτευτικὴ ἐποχὴ, σὲ κεντρίζει πάντα· περνᾶνε ὄλα μπροστὰ ἀπ' τὰ μάτια μας, σὰν κινηματογραφικὴ ταινία, ἀλλὰ κάπου ἀναδύεται ἡ ἐπιφανειακὴ ἢ καί ἡ βαθύτερη διεργασία τους, ἂν σταθεῖ ὁ νοῦς σου περισσότερο σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτά.

Ὁ νεαρὸς ποὺ ἔφθανε γιά πρώτη φορὰ ἀπ' τήν ἐπαρχία στήν Ἀθήνα, στὸ τέλος τής δεκαετίας τοῦ '50, γιά τίς σπουδές του ἢ καί γιά ἀνεύρεση ἐργασίας, ἦταν δεδομένο ὅτι κατὰ τεκμήριο τήν γνώριζε μόνο ἀπ' τίς φωτογραφίες τών ἐφημερίδων· ἂν μάλιστα καταγόταν ἀπὸ χωριό, ὄρεινὸ ἢ ἡμιορεινὸ, με τίς δραματικὲς ἐμπειρίες τοῦ πολέμου ὡς ἀνταρτόπληκτος, τότε ὄλα τοῦ φαντάζονταν ὡς ὄνειρικὰ καί ἀπίστευτα. Ἄλλωστε, καί στήν ἐπαρχιακὴ του πόλη αἰσθανόταν ὡς φιλοξενούμενος, ξένος στίς πρῶτες τάξεις τοῦ Γυμνασίου, ὀκταταξίου τότε, με τὸ καπέλο καί τήν κουκουβάγια ἀπαραίτητα, οἰκεῖος ἀργότερα, ἀλλὰ ὄχι καί στίς γιορτές καί στίς διακοπές· τὸ χωριὸ τὸν περίμενε, με τὸν γάιδαρο καί τὰ μανάρια ὡς καθημερινή του ἀπασχόληση. Στήν Ἀθήνα, ὄταν βρισκόταν σὲ συντροφιά με συμφοιτητές του Ἀθηναίου, πέρα ἀπ' τήν εἰρωνεία τής προφορᾶς, ποὺ ἦταν χωριάτικη, με τοὺς Θεσσαλοὺς νὰ τρῶνε τὰ φωνήεντα -πέρασαν πολλές δεκαετίες ὡσπου νὰ μάθει, ὅτι ἦταν ἀρχαιότερη ἢ θεσσαλικὴ τους διάλεκτος, ἀφοῦ ἦταν αἰολικὴ, στήν ὁποία ἔτρωγαν τὰ φωνήεντα· ἀλλὰ αὐτὰ χρειάσθηκε νὰ διαβάσει τὸν «Κρατύλο» τοῦ Πλάτωνος, γιά νὰ τὰ μάθει!- ἢ γκαζοῦρα τοῦ εἶχε μείνει, ἢ διακωμώδησή του ἦταν στὸ ἀποκορύφωμα, «Ἀπὸ ποῦ εἶσαι;»

«Ἀπ' τῆ Λάρ'σα». «Μέσα ἀπ' τὴν Λάρισα;» «Ὅχι, ἀπ' τὴν Ἀγιά;» «Μέσα ἀπ' τὴν Ἀγιά;» «Ὅχι, ἀπὸ χωριό, ἀπ' τὸ Καλαμάκι». «Ρὲ σὺ! Τῶχει ὁ χάρτης;» «Δὲν τῶχει», ἀπαντοῦσε ἄλλος καὶ δόστου γέλια...

Στὴν Σχολὴ Ἐμποροπλοιάρχων ἡ κοροϊδία ἦταν χειρότερη, καθὼς ὅλοι σχεδὸν οἱ συμμαθητὲς σου ἦταν ἀπ' τὴν πρωτεύουσα, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὰ νησιά, μὲ ἐλαχίστους προερχομένους ἀπ' τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα κι αὐτοὶ δακτυλοδεικτούμενοι· ἡ διαφορὰ στὴν προφορὰ, τὸν πρῶτο καιρὸ κυρίως, καὶ στὴν συμπεριφορὰ ἦταν τεράστια καὶ δύσβατη, ἀφοῦ οὔτε Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη ὑπῆρχε στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, κι ἔτσι μετροῦσε καὶ τὸ χάσμα τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς καὶ λογοτεχνικῆς μορφώσεως· εἴμασταν ἐπαρχιώτες καὶ δὲν μπορούσαμε νὰ τὸ κρύψουμε καὶ Βλάχοι, ἂν καὶ κάποιοι, ἕνας δυό, εἴμασταν περήφανοι γι' αὐτό, παρ' ὅλο, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐννοοῦσαν τοὺς χειρότερους στὴν συμπεριφορὰ καὶ στὴν γλῶσσα χωριάτες, ἐνῶ ἐμεῖς τὴν καταγωγὴ, ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν τὴν καταλάβαιναν τὴν διαφορὰ αὐτὴ, κι ἄντε νὰ τοὺς τὴν ἐξηγήσεις...

Ἡ πειθαρχία στὴν Σχολὴ ἦταν στρατιωτικὴ, καθὼς εἶχαν ἀντιγράψει σὲ ὅλα τὴν Σχολὴ *Ναυτικῶν Δοκίμων*, καὶ τὸ καψῶνι στοὺς πρωτοετείς πήγαινε συννέφο· ὅποιος ἦταν λίγο μεγαλόσωμος καὶ πιὸ εὐάλωτος τραβοῦσε τοὺς δευτεροετείς καὶ ὑφίστατο τὰ χειρότερα· ἕνα ἀπ' τὰ πιὸ ἀπαλὰ ἦταν, τὸ νὰ δέρουμε τὸν Κωτούλα, ὥσπου νὰ δακρῦσει! κι ἦτο ὁ Κωτούλας τὸ ἀγαλμα τοῦ μοναδικοῦ ἥρωα τοῦ Λιμενικοῦ Σώματος κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου, καὶ στὴν εἴσοδο τῆς Σχολῆς...

Στὴν Σχολή, λοιπόν, μάθαμε γιὰ τὶς πρῶτες μορφὲς ναυτιλιακῶν ὀργανώσεων, ἐφοπλιστικῶν, προεπαναστατικά, οἱ συντροφοναῦτες, τῶν ὁποίων μετεξέλιξη ἦταν ἐκεῖνες τῆς ἐλευθέρου Ἑλλάδος μέχρι τὶς μέρες μας· ἔχει μείνει στὴν μνήμη μας ἡ μορφὴ τους, ἐπειδὴ πολλοὶ συμμαθητὲς ἔγιναν ἐφοπλιστὲς καὶ ἄσκησαν μὲ ἐπιτυχία τὸ ἐπάγγελμα. Ἦταν ὁ συνεταιρισμὸς στὴν θάλασσα, καθὼς ἡ ἰδιοκτησία τοῦ σκάφους, ἂν δὲν ἀνῆκε σὲ ἕναν, καὶ τοῦ ἐμπορεύματος μοιράζονταν σὲ πολλὰ μερίδια, τὶς γνωστὲς μετοχὲς ἀργότερα, ἀνάμεσα στὸν καπετάνιο καὶ στὸ πλήρωμα, ἢ στὸν πλοιοκτήτη, ἂν δὲν ἦταν καπετάνιος ὁ ἴδιος ἢ δὲν ταξίδευε κι αὐτός, ἢ καὶ σὲ ἄλλους στεριανοὺς πού συμμετεῖχαν στὴν ἐπιχείρηση· ὁ λόγος ἦταν ἡ διανομὴ τῆς ζημίας σὲ περισσοτέρους, ἐπειδὴ τότε οἱ κίνδυνοι ἦταν πάρα πολλοί, ὅπως γίνεται καὶ σήμερα στὶς ἀντασφαλίσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν εἴσπραξη τῶν ἀναλογούντων κερδῶν, ἐὰν ἦταν ἐπιτυχὲς τὸ ταξεῖδι. Φυσικά, ὁ καπετάνιος καὶ τὸ πλήρωμα ἐδικαιοῦντο καὶ τῶν ἀμοιβῶν τους, τῶν μισθῶν τους, γιὰ τὴν ἐργασία τους κατὰ τὸ ταξεῖδι.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔγινε ἡ καταγραφὴ αὐτῶν στὴν μνήμη μας, κι ἡ ἐφαρμογὴ τους ἔμεινε σὲ ὅσους συνέχισαν τὸ ναυτικὸ ἐπάγγελμα· ὅσοι φύγαμε, τὰ ἀφήσαμε σὲ ὑπνώττουσα κατάσταση. Στὴν πολιτικοποίησή μας ὅμως, στὸ Πανεπιστήμιο, συναντήσαμε καὶ τιμήσαμε ἀρκετὰ τὴν ἔναρξη τῶν συνεταιρισμῶν στὴν τουρκοκρατία, στὰ Ἀμπελάκια κυρίως, ἀλλὰ δευτερευόντως στὰ ἄλλα ὄρεινὰ μέρη, παρ' ὅλο, ὅτι σχετίζονταν μὲ τὰ γειτονικά μας χωριὰ καὶ μὲ προγόνους μας ὡς πρωταγωνιστὲς σὲ ἀρκετοὺς μας. Δὲν μέτρησε πολὺ αὐτό, ἐπειδὴ ὁ συνεταιρισμὸς ἔφθανε σὲ μᾶς, στὴν νεανικὴ μας ἡλικία, ὡς ταυτισμένος μὲ τὴν πρόοδο στὴν Δύση καὶ τὴν χειραφέτησή μας ἀπ' τὶς ἐξαρτήσεις τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, ὡς σαφῶς ἀναχρονιστικῶν αὐτῶν! ἐθεωρεῖτο αὐτονόητο αὐτό, χωρὶς οὐδεμία ἀμφισβήτηση, μὲ συνακόλουθα, τὸν διαφωτισμὸ, τὴν ἀριστερὴ ἰδεολογία, τὸν φροῦδισμό καὶ τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη ἐξευρωπαϊσμοῦ τῆς χώρας. Ἄλλωστε, ἦταν κυρίαρχη στὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες ἡ ἀποψη τῆς στροφῆς τῆς παιδείας πρὸς τὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευση, μὲ τὰ Πρακτικὰ Γυμνάσια ποὺ εἶχαμε διαλέξει οἱ περισσότεροι, καὶ τὸν παραγκωνισμὸ τῶν Κλασικῶν· «μὲ καλὲς μεταφράσεις τὰ παιδιὰ θὰ παίρνουν τὶς ἔννοιες τῶν ἰδεῶν τῶν προγόνων μας καὶ δὲν θὰ κουράζονται σὲ ἀποστηθίσεις κειμένων!» ἔλεγαν ὅλοι οἱ σπουδαῖοι τότε πνευματικοὶ ἄνθρωποι ποὺ πρωτοστάτησαν στὶς ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς ἐποχῆς τους. Τὸ ποιὲς ἦταν οἱ καλὲς μεταφράσεις τους; Ὅλοι πλέον τὸ γνωρίσαμε μετὰ!

Τὸ ἀποκορύφωμά τους ἦταν ἡ ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ, σαράντα χρόνια πρὶν, μὲ μεταμεσονύκτια αἰφνίδια τροπολογία -καὶ παρὰ τὴν ὀξύτατη ἀντίδραση τῆς Νέας Δημοκρατίας, γιὰ μελέτη τοῦ τόσον σοβαροῦ θέματος, ποὺ ἦταν ἀδιανόητο νὰ ἀντιμετωπίζεται ἔτσι, ὅποτε ἀποχώρησε ἀπ' τὴν συνεδρίαση τῆς Βουλῆς-, καὶ τὴν ψήφισή της ἀπὸ καναδυὸ δεκάδες ὑπνώττοντες βουλευτές· παρεμπιπτόντως ἀναφέρεται αὐτό, ἐπειδὴ ἔχει γίνεи ἐξονυχιστικὴ ἐπεξήγηση τῶν παρασκηνίων τῆς τροπολογίας, κατὰ τὸν τότε ὑπουργὸ Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Λευτέρη Βερυβάκη, ὁμολογήσας δημοσίᾳ ἀργότερα, ὅτι ἦταν ῥητὴ ἐντολὴ τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου γιὰ τὸν τρόπο τῆς ψηφίσεώς της καὶ τὴν πιστὴ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ εἰς Νέα Ὑόρκη Ἑλληνοαμερικανοῦ, Ἐλευθερίου Σταυριανοῦ, γιὰ τοὺς κανόνες της, παρ' ὅλο ὅτι διαφωνοῦσε ὁ ἴδιος, ὅπως ἰσχυριζόταν, ἀλλὰ ὁ διάδοχός του, Ἀπόστολος Κακλαμάνης, ἀπειλοῦσε μὲ νέες ἀλλαγές. Τότε ἐλέγετο, ὅτι ἐσχεδιάζετο καὶ ἡ καθιέρωση τοῦ λατινικοῦ ἀφλαβήτου, ἀλλά, ὅτι, μετὰ τὶς ἀπειλὲς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σεραφεῖμ, ὅτι θὰ κατέβαζε τοὺς πιστοὺς του στοὺς δρόμους, ὑποχώρησε ὁ πρωθυπουργός. Ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ γεγονότος ἦρθε κι ἀπὸ ἄλλη ἐγκυρὴ πηγή, ὅπως καταγράφεται εἰς τὴν «ἀνάλυσιν», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο», «Τοῦ Ἐμμελοῦς».

Ὡς παραδρομή στο ἀντικείμενό μας ἀναφέρεται τὸ γλωσσικό, ἀλλὰ ἦταν κι ἡ ἀφορμὴ ἐνασχολήσεώς μας μὲ τὴν διαδρομὴ τῆς ἑλληνικῆς στὴν ἱστορία μας· στὰ πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια οἱ γυμνασιακὲς σπουδὲς χῶλαιναν ἀρκετὰ στὴν ἐπαρχία, ὅποτε, ἂν εἶχες ἀκολουθήσει τὸ Πρακτικό, εἶχες ἐπιδοθεῖ ὀλίγον στὰ φιλολογικά, ἐπιπροσθέτως τῆς ἐλαχίστου τριβῆς σου μὲ τὴν λογοτεχνία μας καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ, κυρίως γαλλικὴ, γερμανικὴ καὶ ρωσικὴ κατὰ προτίμηση τότε. Ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση ἦταν τὸ ἰδανικὸ τῶν νέων καὶ ἡ ἐπιτυχία στὸ Πολυτεχνεῖο ἢ ἐκπλήρωσή του, μὲ τὴν Ἰατρικὴ στὴ συνέχεια. Μετὰ τριάντα χρόνια, ὅλα εἶχαν ἀλλάξει...

Πολλὰ ἔχουμε γράψει γιὰ τὰ εἴκοσι τριάντα αὐτὰ χρόνια, ἀλλὰ αὐτὸ ἀφορᾷ τοὺς καθιερωμένους ἢ μᾶλλον ἐπιβληθέντας θεσμοὺς τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1980, μὲ τὴν θεσμοποίηση τῆς ἀριστερᾶς, ὡς κυριάρχου ἰδεολογίας καὶ τοῦ συντεχνιακοῦ κράτους, ὄργανου, οἰκονομικῆς δουλείας, κοινωνικῆς ἰσοπεδώσεως, πολιτιστικῆς ἀποχαυνώσεως καὶ ἀνταρχικότατης πολιτείας, πιστότατης ἀντιγραφῆς τῶν χειροτέρων ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων· ὅποιος ἐξέφραζε ἢ διατύπωνε στὸν τύπο, ἢ στὸν περίγυρό του, ἄλλη ἄποψη ὑπονομευόταν ἢ κριτικὴ του, παρεμποδιζόταν ἢ οἰκονομικὴ του δράση καὶ ἡ κοινωνικὴ του παρουσία, μὲ παρεμβάσεις ἀκόμη καὶ στὴν οἰκογενειακὴ του ζωὴ, καὶ μὲ διώξεις μέχρι τὴν μητέρα του, πέραν ἐκείνων τῶν φιλικῶν του σχέσεων· ἡ ἐξύμνηση τοῦ μιμητοῦ τοῦ Μουσολίνι ἦταν ἀπόδειξη τῆς νομιμοφροσύνης πρὸς τὸ καθεστῶς, χειροτέρας μορφῆς ἀπ' τὰ πιστοποιητικά κοινωνικῶν φρονημάτων τοῦ ψυχροῦ πολέμου. Ἀλλὰ, ὁ ἀπλὸς κόσμος στὴν καθημερινότητά του ἄντεξε καὶ ἀντιστάθηκε πολὺ ἀποτελεσματικά, μὲ πρῶτο ὄχυρό του τὴν γλῶσσα· δὲν ἀποδέχθηκε τὴν ἀπίσχανση τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν χρῆση τῆς χυδαίας ὀρολογίας, σὲ ἀπομίμηση ἀγοραίων ἐκφράσεων, ὅπως ἡ ἀντικατάσταση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος, ἀμέσως, μὲ τὸ τροπικὸ, ἄμεσα. Βροντοφωνοῦσε ὁ ἀρχηγὸς καὶ οἱ πραιτωριανοὶ του κάθε μορφῆς, «αὐτὸ θὰ γίνει ἄμεσα», ἐννοῶντας γρήγορα, ἀλλὰ στὴν πράξη δὲν γινόταν ποτέ, οὔτε ἔμμεσα, ἐνῶ ἀντικατέστησαν ἐπιρρήματα, «εὐτυχῶς» καὶ «δυστυχῶς», μὲ τὰ «εὐτυχᾶ» καὶ «δυστυχᾶ» καὶ ἄλλα. Ὁ λαὸς μας ὅμως στὶς συνοικίες καὶ στὰ χωριὰ τήρησε τὴν γλῶσσα του μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια· «τὸ γάλα μου», φωνάζει τὸ μικρό, «ἀμέσως παιδί μου», ἀπαντᾷ ἢ γιαγιά, ἀκόμα κι ἡ μαμά, παρὰ τὴν ἀριστεροσύνη της. «Κατίνα, δῶσε μου τὸ κόσκινό σου», φωνάζει ἡ γειτόνισσα, «ἀμέσως», ἀπαντᾷ αὐτὴ κι ἄς ψηφίζει, ἢ μᾶλλον ψήφιζε, κι ἀριστερά, ἂν καὶ πολλὰ ἔχουν ἀλλάξει τὴν τελευταία διετία...

Ἡ ἀρμονικὴ λαλιά

Ὁ ὀλοζώντανος πλοῦτος τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς εἶναι ὁ λόγος τῆς, ἡ λαλιά τῆς, ἀπ' τὸν Ὅμηρο μέχρι τὶς μέρες μας, ἄλλοτε λαμπρὸς καὶ ὀλόφεγγος φάρος τοῦ λαοῦ τῆς καὶ τῶν ὑπολοίπων ἔθνων, ἄλλοτε ζωοδότης στὸ ἐσωτερικὸ του, κατὰ τοὺς χαλεποὺς χρόνους, μὲ περιορισμένη τὴν ταυτόχρονη λάμψη του στοὺς γύρω του, ἀλλὰ μὲ πηγαία τὴν ἐνδόμυχη του διάχυση στὸν ἴδιο· εἶναι ὁ ἐμμελής λόγος, μὲ πορεία ἀπ' τὸν γενάρχη ποιητὴ στοὺς λυρικοὺς καὶ στὴν δραματικὴ ποίηση, ἀλλὰ καὶ στὴν παρωδία, στὴν δημοτικὴ ποίηση, στὴν σάτυρα καὶ στὴν καθημερινὴ λαλιά, παρῶν καὶ πηγαῖος στὶς μαῦρες μέρες τοῦ γένους. Ὡς ἀνασκόπηση ἀναφέρονται αὐτά, καθὼς ἔχει γίνεи ἐκτενὴς διερεῦνήσή τους εἰς τὰς «ἀναλύσεις»· ἡ κύρια διαφορὰ εἶναι, ἡ ἀναλλοίωτη ἐπιβίωσή του στὰ βουνὰ καὶ στὰ νησιά καὶ στὴν χειρότερη δουλεία τοῦ ἔθνους, κι ἡ χαλάρωσή του, σὲ διάφορο κατὰ ἐποχὴ βαθμὸ, στὶς πεδιάδες. Ὁ συνεκτικὸς τους δεσμὸς ὅμως παρέμεινε πανίσχυρος στὴν νοστοροπία τους...

Ἡ προάσπιση τῆς γνησίας καὶ μουσικωτάτης προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς προεκτάσεως τῆς ἀντιθέσεως στὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ καὶ τοῦ συμφύτου του δουλικοῦ ἤθους, ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια αὐτομάτως σχεδὸν καὶ τὴν μελέτη τοῦ ρόλου τῶν συμπληρωματικῶν θεσμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς χαλεποὺς καιροὺς· αὐτοὶ εἶναι, στοὺς ὄρεινους πληθυσμοὺς, τὸ τσελιγκάτο, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐφοδιοπομπές μὲ ἡμίονους, τὰ καραβάνια τῶν ἀγωγιατῶν, τῶν κυραντζήδων, ὅπως ἐλέγοντο· ἦταν συμπληρωματικοὶ οἱ δύο θεσμοί, μὲ τὶς ρίζες τους στὴν ἀρχαιότητα, μὲ πρώτη ἀναφορὰ στὸν Ὅμηρο καὶ μὲ τὴν διάκριση τοῦ ἡμίονου, τὸ μουλάρι, ἐκ θήλεος ἵππου καὶ ἄρρενος ὄνου, ἢ τοῦ οὐρέως, ἰωνιστί, ὄρέως, ἀτθίδι, τὸ ἀντίστροφο, τὸ γαῖδουρομούλαρο. Οἱ δύο θεσμοί, τσελιγκάτα καὶ καραβάνια, ἦταν συμπληρωματικοὶ καὶ ἀλληλένδετοι· τὸ τσελιγκάτο, ἦταν ἡ συνεταιριστικὴ μορφή τῆς μετακινουμένης ἢ νομαδικῆς κτηνοτροφίας ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα· δηλαδή, ἦταν ἡ οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἔθνικὴ, θεσμικὴ ὀργάνωση τῶν κτηνοτρόφων, γιὰ τὴν διαβίωσή τους καὶ τὶς μετακινήσεις τους, μὲ τὴν ἄνοδό τους ἀπ' τὰ χειμαδιὰ στὰ ὄρεινὰ χωριά τὴν Ἄνοιξη, Μαῖο, Ἰούνιο μῆνα, καὶ τὴν κάθοδό τους, Ὀκτώβριο καὶ Νοέμβριο. Στὴν μετακίνηση αὐτὴ καθοριστικὸ ρόλο διαδραμάτιζαν καὶ οἱ κυραντζήδες, γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν πραγμάτων τοῦ τσελιγκάτου· γι' αὐτὸ καὶ τὴν περίοδο αὐτὴ διέκοπταν τὶς μεταφορὲς σὲ ἄλλες διαδρομές, μέχρι τὶς μέρες μας τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια. Οἱ ἀγωγιατές ἦταν τὰ φορτηγὰ αὐτοκίνητα τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἐκτελοῦσαν τὶς μεταφορὲς, ἀπ' τὰ ἑλληνικὰ ὄρεινὰ χωριά πρὸς τὰ κοντινὰ λιμάνια, τὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις, Βουκουρέστι, Βελιγράδι,

Βιέννη, Λειψία, Δρέσδη, Μόναχο και μέχρι Αμβούργο και Άμστερνταμ, όπως και μεταξύ των ελληνικών περιοχών και την Πόλη, ενώ αντίστοιχα υπήρχαν και στην υπόλοιπη Ευρώπη· το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στους ελληνικούς θεσμούς, που αποτελεί και το αντικείμενό μας στην διερεύνηση των πηγών της επανάστασεως του 1821.

Στις οικογενειακές μας παραδόσεις, όσων έχουμε μεγαλώσει τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες σε όρεινά ή ήμιορεινά χωριά, οί κυραντζήδες φάνταζαν σαν οί ήρωές τους· τὰ κορίτσια, στίς εὐχές τους και στὰ ξόρκια τῆς πρωτοχρονιάς, θεωροῦνταν τυχερά, ὅσα ἔβγαινε ὅτι θὰ πάρουν κυραντζή, μὲ δεύτερα ἐκεῖνα γιὰ γεωργὸ και τρίτα στην σειρὰ, ὅσα τύχαινε γιὰ τσοπάνο. Ἄλλωστε, και στὰ δημοτικά τραγούδια ὁ λεβέντης ἐμφανίζοταν πάντα καβάλα στ' ἄλογο κι ὁ τσέλιγκας εἶχε τὸ μπενέκι του γιὰ τίς μετακινήσεις του, πλουμιδοστολισμένο, μὲ ἀσημένια πέταλα, καρφιά μαλαματένια και στὸ μέτωπο κρεμασμένες χάντρες πολύτιμες· στίς ἱστορίες τῆς γιαγιάς, τὸ Χειμῶνα γύρω ἀπ' τὸ τζάκι και στίς πέτρες τῆς γειτονιάς τὸ Θέρος, μέχρι νὰ βγεῖ ἡ Πούλια, πάντα ὁ κυραντζῆς ἔσωζε τὴν οικογένεια και τὸ χωριὸ ἀπ' τοὺς Τούρκους ἢ τοὺς ληστές. Ὁ λόγος του, ἡ λαλιά του εἶχε ἀρμονία κι εὐκόλα περνοῦσε ἀπ' τὴν διήγηση στὸ τραγούδι, ἀπ' τὸν μὴ ἀδόμητο στὸν ἀδόμητο λόγο, μὲ τοὺς ὑπολοίπους συντροφεύειν τέλεια, κι ἡ καταγραφή τους στην μνήμη σου νὰ μὴν ἔχει διαλείμματα ἢ δυσκολίες στην κατανόησή τους. Ὅσο κι ἂν ἀπωθήθηκαν ἀργότερα οί μνήμες αὐτές, μὲ τὴν τριβὴ σου στην πόλη, στίς σπουδὲς και στίς ἄλλες ἐνασχολήσεις σου, παρέμειναν βαθειὰ ριζωμένες και ἀναπηδοῦν πάλι στην ἐπιφάνεια, σαν κάτι νὰ τίς τραβάει...

Οί διηγήσεις αὐτές, συμπληρωμένες μὲ τίς ἄλλες, γιὰ τὰ πρῶτα γράμματα στὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, πὸν τὰ θυμόμασταν ἀπ' τίς γιαγιάδες μας, σοῦ ἔδιναν θεμελιωμένη τὴν αἴσθηση, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία σου, αὐτὴ τῆς δικῆς σου οικογενείας, τοῦ χωριοῦ σου, τῶν Ἑλλήνων, ὅποτε αὐτομάτως ἀναδύονται τώρα ὅλα τους, ἀπ' τίς καταγραφές τῆς παιδικῆς σου ἡλικίας· οί διαφορὲς μὲ τοὺς Τούρκους ἀδιάβατες, ὄχι μὲ ὄλους, καθὼς υπήρχαν και ἱστορίες γιὰ καλοῦς, πὸν συμπονοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς και δὲν συμμετεῖχαν στοὺς διωγμοὺς, ἀλλὰ και προστάτευαν, ὅσο μποροῦσαν. Ἐνα ἔχει ἐντυπωθεῖ περισσότερο στην μνήμη σου, ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν ὀρεινῶν και τῶν πεδινῶν· ἡ νοοτροπία τους ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ, μὲ τοὺς πεδινούς, τοὺς καμπίσιους, σὲ ἄλλη συμπεριφορὰ, πὸν δουλικούς και πὸν ἐνδοτικούς πρὸς τοὺς ὅποιους κατακτητές, δηλαδὴ τοὺς Τούρκους στην ἐξιστόρηση τῶν γιαγιάδων. Κι ἂν κανένας μικρὸς ρωτοῦσε, «Κι οί καμπίσιμοι τί ἔκαναν;» «Ἄστ' τους αὐτούς», ἦταν ἡ ἀπάντηση. Οί αἰτίες τῆς διακρίσεως ἀνάγονται στοὺς κατακτητές, πέραν τῶν Τούρκων και τῶν Φράγκων, στοὺς Πέρσες,

κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, καὶ στοὺς *Ρωμαίους* μετὰ, ὅταν οἱ ἀνυπότακτοι Ἕλληνες, πῆραν τὰ βουνά, «ἀνοδίαις», κατὰ τὸν Πολύβιο, ἀπ' τὶς ἀπάτητες πλαγιές, χωρὶς μονοπάτια, ἀτραπούς, καὶ δὲν τοὺς προλάβαιναν οἱ ὅποιοι βάρβαροι· τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἀρχίζει μὲ τὶς ἱστορίες τῶν πρώτων παλικάριων ποὺ ἔβγαιναν στὰ βουνά, «*Βασίλη κάτσε φρόνιμα νὰ γένεις νοικοκύρης...*», ὅπως τὰ ἔμαθες ἀπ' τὶς διηγήσεις αὐτές. Ἀλλὰ τότε, ὅλοι οἱ μικροὶ θαυμάσαμε τὰ παλικάρια κι ὄνειρευόμασταν νὰ τὰ μοιάσουμε...

Ἐνα πράγμα θυμήθηκες ἀργότερα, ὅτι οἱ ὄρεινοὶ κι οἱ ἡμιορεινοὶ δὲν συμπεθέριαζαν ποτὲ μὲ καμπίσιους· ἂν καὶ τὸ χωριὸ σου ἦταν παλιὸ *τουρκοχωῶρι* καὶ μόνο μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Θεσσαλίας στὴν Ἑλλάδα κατέβηκαν στὰ *ριζὰ του Ἑλλήνες* ἀπὸ *τρεῖς* κατευθύνσεις, ἀπ' τὰ γύρω ὄρεινὰ χωριά, ἀπ' τὰ ἀπώτερα ὄρεινά, Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι, κι ἀπ' τὸν κάμπο, ἀπέναντι ἀπ' τὴν Κάρλα, ποὺ ἦταν καὶ τὸ ὄριο τῆς ἀδιαβάτου διαφορᾶς ἢ καὶ προστασίας· ὅσοι εἶχαν ἔρθει ἀπ' τὸν κάμπο, δὲν εἶχαν συμπεθεριάσει μὲ τοὺς *συγχωριανούς* τους τῶν ἄλλων δύο φυλῶν, παρὰ μόνο μεταξὺ τους ἢ μὲ ἄλλους ἀπ' τὸν κάμπο. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ στὶς ἀρχές τοῦ '60 ἄρχισαν τὰ *πρῶτα* συμπεθεριά, ὡς ἀξιοσημείωτα μάλιστα στὸν *κοινοτικὸ περίγυρο*. Ἀντιθέτως τὰ συμπεθεριά, ἀνάμεσα στὶς *τρεῖς* ἄλλες φυλές, ἦταν συνηθισμένα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ χωρὶς σημαντικὲς διαφορὲς στὰ ἤθη καὶ στὰ ἔθιμά τους, ἐνῶ ἐνσωματώθηκαν ὅλοι τους στὰ *ἀρχαιοελληνικὰ* ἔθιμα, ὅπως μὲ τὸν *Κουτσοφλέβαρο*, ἀλλὰ καὶ μὲ οἱ *καμπίσιμοι* ἐπίσης· μικροὶ περνούσαμε στὸ *λαιμὸ κουδούνια* καὶ *κυπριά* καὶ *τρέχαμε* γύρω ὅλο τὸ χωριὸ, κυνηγώντας τὸν *Κουτσοφλέβαρο*, μαζί μὲ *μερικὰ τραγοῦδια* ἢ *μᾶλλον ἀπλοὺς στίχους*, τοὺς ὁποίους *ξεχάσαμε* μὲ τὰ χρόνια. Τὸ κύριο ἐρώτημα ἦρθε ἀργότερα, τὸ πῶς *ταιριάξαμε* οἱ μικροὶ ἀπὸ *τρεῖς* διαφορετικὲς κατευθύνσεις στὰ ἔθιμα αὐτά, καὶ μάλιστα ἀπ' τὰ *πρῶτα* χρόνια τῆς *ἐποικίσεώς* μας· οἱ ἔρευνες γιὰ τὸ θέμα δὲν ἀπέδωσαν πολλά, ἀλλὰ οἱ *μεγαλύτεροι Σαρακατσάνοι* θυμοῦνταν, ὅτι καὶ στὶς *καλύβες* τους, ὅπου *πέρναγαν* τὸ χειμῶνα, πρὶν ἔρθουν στὸ χωριὸ μας, *γιόρταζαν* μικρὰ τὸν *Κουτσοφλέβαρο*. Οἱ *ἀρχαῖες* παραδόσεις ἦταν *πολλές* κι *όλοζώντανες* στὴν *μικρὴ* μας *κοινωνία*, ὅπως *τὶς ἐπαναφέρει* *μπροστὰ* μας ἢ *μνήμη* μας.

Στὰ τραγούδια οἱ διαφορὲς δὲν ἦταν μεγάλες, τὸ δημοτικὸ καὶ τὸ λαϊκὸ ἦταν κοινό, μὲ ἔμφαση τῶν Βλάχων καὶ Σαρακατσάνων πρὸς τὸν δῶριό τρόπο, πιὸ βαρεῖα καὶ πιὸ περήφανα, καὶ οἱ τῶν γειτονικῶν ὄρεινῶν χωριῶν, πρὸς τὸν λύδιο καὶ ἰώνιο, ὅπως τὰ πηλιορίτικα πιὸ ἐλαφρά, καθὼς ἔμαθες ἀργότερα νὰ τὰ διακρίνεις· τὶς διαφορὲς στὴν ἀρμονία δὲν τὶς κατέγραφες τότε, ἀλλὰ, ὅπως ξανάρχονται στὴν μνήμη σου, θυμᾶσαι ὅτι ἦταν πιὸ σοβαροὶ καὶ γεμάτοι αὐτοπεποίθηση στὸν δῶριό, πιὸ εὐχαρεῖς καὶ προσηνεῖς στοὺς ἄλλους τρόπους. Στὰ πανηγύρια, ἄρχιζαν μὲ τὰ δημοτικὰ καὶ τὸν πρόεδρο ν' ἀνοίγει τὸν χορὸ κι ὅλο τὸ χωριὸ σὲ διπλῆ σειρά, ἄνδρες στὴν ἐξωτερικὴ καὶ γυναῖκες στὴν ἐσωτερικὴ· μετὰ ἄρχιζαν τὰ εὐρωπαϊκὰ, μὲ τὴν ὀρχήστρα νὰ τὰ σκοτώνει, πού κι οἱ μικροὶ τὸ καταλαβαίναμε, ὅτι δὲν τὰ ἤξεραν καλά, ἀλλὰ οἱ νέοι χόρευαν μέχρι τὰ μεσάνυχτα, τὸ «πλακωτό», ὅπως ἔλεγαν οἱ γιαγιάδες. Τὰ λαϊκὰ καὶ τὰ ρεμπέτικα ἀπαγορεύονταν διὰ ροπάλου κι ἔπρεπε νὰ περιμένουμε τὶς πρωινὲς ὥρες, μὲ τοὺς μάγκες ἀπ' τὰ γειτονικὰ χωριά, κι ὅταν εἶχαν φύγει οἱ μεγάλοι, νὰ τὰ βαρέσει ἡ ὀρχήστρα, νὰ στριφογυρίζουν οἱ φίλοι μας κι ἐμεῖς νὰ κολλᾶμε ἀπὸ κοντά. Τὰ ἔθιμα ἦταν αὐστηρότατα, οἱ ὄρεινοὶ περιφρονοῦσαν τὰ λαϊκὰ, γιατί «δὲν ἦταν καλά», ἔλεγαν, «δὲν ταίριαζαν σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους τῶν βουνῶν», εἶχε πει κάποιος θεῖος μας...

Ὅταν τὰ συζητᾶμε τώρα μὲ τοὺς ἴδιους φίλους μας καταλήγουμε σὲ ἓνα συμπέρασμα· τὰ λαϊκὰ ἀπέπνεαν τὴν αἴσθηση τῆς ἐνδοτικότητος καὶ τῆς ἀνοχῆς πρὸς κάθε καταπίεση εἰς βάρος σου, μὲ τὸ κεφάλι κάτω καὶ τὸ σῶμα γυρτὸ τὶς περισσότερες φορές, ἐνῶ τὰ δημοτικὰ καὶ κυρίως τὰ ἠπειρώτικα θέλουν τὸ στήθος μπροστά, τὸ μέτωπο ψηλὰ καὶ τὸ χέρι ψηλότερα νὰ δίνει τὸν ρυθμό. Κάπως ἔτσι μᾶς τὰ ἐξηγοῦσαν καὶ τότε οἱ μεγαλύτεροι, ὅταν μαθαίναμε δημοτικὸς χοροὺς, «ψηλὰ τὸ κεφάλι καὶ τὸ χέρι καὶ μπροστά τὸ στήθος», ἔλεγαν. Καὶ δὲν εἶχαν ἄδικο· ὁ δῶριος τρόπος ἀρμόζει καλύτερα στὰ δημοτικὰ, οἱ ἰώνιος, λύδιος καὶ αἰόλιος στὰ λαϊκὰ, ἐπαναλαμβάνουμε, ὅπως διαβάσαμε γι' αὐτοὺς ἀργότερα· ἀπ' τὰ ψηλὰ κι ἀνυπότακτα βουνὰ ἔρχονται τὰ δημοτικὰ, ἀπ' τοὺς πατημένους κάμπους καὶ τὶς σκλαβωμένες καὶ πονεμένες πολιτεῖες τὰ λαϊκὰ, σὲ γενικὲς γραμμὲς καταλήγαμε.

Ἀπέναντι στὰ εὐρωπαϊκὰ ἡ ἀποδοχὴ ἦταν γενικὴ, στὴν ἱστορικὴ μας πορεία μετὰ τὴν σύσταση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους· Εὐρώπη ἔπρεπε νὰ γίνουμε, μᾶς μάθαιναν στὸ σχολεῖο, ἔγραφαν οἱ ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν, ὅσες κι ὅταν ἔρχονταν στὸ χωριό, κι ἐμεῖς θαυμάζαμε τοὺς μορφωμένους πού ἔρχονταν ἀπ' τὴν πόλη, γιαιτροί, δικηγόροι, δάσκαλοι, καὶ λέγαμε

μεταξύ μας, «αὐτὸ θὰ γίνουμε κι ἐμεῖς». Τώρα τὸ πῶς συνταιριάζαμε μέσα μας τὰ δημοτικὰ μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ὡς νέοι τότε, εἶναι δικό μας πρόβλημα, ποὺ δὲν ἀναδύεται στὴν μνήμη μας, ἔστω κι ἂν ἡ σημερινὴ ἀξιολόγηση διαφέρει καὶ πολὺ μάλιστα, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενό μας εἶναι ἡ νοσοτροπία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἐνα πρῶγμα δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, στοὺς ἀστικούς κύκλους τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν μεγάλων πόλεων, τὰ λαϊκὰ ἦταν ἀπαγορευμένα καὶ τὰ δημοτικὰ ἐθεωροῦντο κατώτερα ἀπ' τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους μας μέχρι τὴν δεκαετία τοῦ 1950 καὶ 1960· ταυτοχρόνως, ἦταν ἔντονη ἡ περιφρόνηση καὶ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μὲ τὰ μμμ, ἔλεγαν, ὡς κατώτερη ἀπ' τὴν εὐρωπαϊκὴ. Γνωστὰ αὐτὰ στοὺς ἀναγνώστες μας. Ἐμφανίσθηκε ὁ Μάνος Χατζηδάκης κι ἀποκατέστησε τὸ λαϊκό, ἀκόμα καὶ στὴν ἀριστερά, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Μίκη Θεοδωράκη τὴν προδικτατορικὴ περίοδο, ὅποτε κι ἔγινε ἀποδεκτὴ κι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μαζὶ μὲ τὰ δημοτικὰ, χάρις στὸν Χαρίλαο Φλαράκη, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν συνειδητοποιημένων στελεχῶν τῆς. Τὰ καλὰ κορίτσια πλέον χρειάζονταν ἄλλα προσόντα κι ὄχι, τὰ γαλλικά τους καὶ τὸ πιάνο τους, γιὰ νὰ βροῦν ταιριαστὸ γαμπρό!

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, δηλαδή οἱ χῆρες, τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια - κι ἂν μάλιστα αὐτό, ὡς ἀνταρτοκρατούμενο, ἔφερε τὰ τραύματα τοῦ δεκαετοῦς πολέμου μὲ τοὺς κατοίκους του, ὅσους ὀλίγους εἶχαν ἀπομείνει, στὴ συνέχεια ὡς συμμοριόπληκτοι, στὶς γειτονικὲς πόλεις καὶ στὰ χωριὰ τοῦ κάμπου, κι ἐπιστροφή τους μετὰ ἀπὸ δύο τρία χρόνια, μὲ κατεστραμμένα ὄλα-, ἕνα ἐπιδίωκαν, τὸ τέλος τοῦ ἀδελφοκτόνου διχασμοῦ, τὴν ἐνότητά τους· οἱ χῆρες, περισσότερες ἀπ' τὶς παντρεμμένες, εἶχαν ἀπωθήσει στὸ πίσω μέρος τοῦ μυαλοῦ τους τὰ ἄσχημα κι εἶχαν καλὲς σχέσεις μὲ τὶς ἄλλες, ἔστω κι ἂν οἱ ἄντρες τους εἶχαν πρωτοστατήσει στοὺς ἀδελφοκτόνους σκοτωμούς. Τὴν ἁρμονία τῆς ζωῆς τους ἀναζητοῦσαν ἐναγωνίως, τὶς βαθειὲς ρίζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως τὶς εἶχαν μάθει ἀπ' τὶς μανάδες τους καὶ τὶς γιαγιάδες τους κι αὐτὲς ἀπ' τὶς δικές τους γιαγιάδες καὶ πάει λέγοντας. Εἶναι διάχυτη ἡ ἐμπειρία αὐτὴ μέσα σου...

Ἡ στροφή στὸν πολιτικὸ λόγo

Ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἐμπειρίας τῆς καθημερινότητός μας, τῆς πρόσφατης τεσσαρακονταετίας, μὲ τομὴ τὸν σοσιαλιστικὸ καὶ τραμποκομμουνιστικὸ πειραματισμό, εἶναι πολὺτιμη ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ σὲ πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς μᾶς παρέχει τὴν αἴσθηση, ὅτι μᾶς ἐπανασυνδέει καὶ πάλι μὲ τὶς ρίζες τῆς νεότητός μας τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια· τὸ κύριο κριτήριo εἶναι ἡ γλῶσσα, ὁ λόγος μας, καθὼς τὸ μεγαλύτερό της βᾶρος ἢ ποικιλόπλοκη ἀριστερὰ τὸ εἶχε ρίξει στὸν ἀγῶνα τῆς «δημοτικῆς». Δέκα εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ λαὸς τῶν χωριῶν καὶ τῶν συνοικιῶν πρωτίστως λογιωτάτιζε κι ἀπέρριπτε τὶς γλωσσικὲς ἀκρότητες· ἡ ἀπόρριψη ἔγινε αἰσθησιακά, παρορμητικά, ἐπειδὴ ἡ ξύλινη ἐκείνη γλῶσσα τῆς «δημοτικῆς», δὲν ταίριαζε στὴν ζωὴ μας, ἐνοχλοῦσε τὸ αὐτὶ μας· ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὸ ἐνιωθε ὁ καθένας μας καὶ στραβομουτσούνιαζε, ὅταν ἀκούγε τὸ «ἄμεσα», ὡς χρονικὸ ἐπίρρημα καὶ πολλὲς ρωτοῦσαν τοὺς γνωστούς τους μορφωμένους, «Πῶς μιλᾶνε ἔτσι; Δὲν τὸ καταλαβαίνουν ὅτι σκοντάφτουνε;» «Σοσιαλιστικά!», ἀπαντοῦσαν αὐτοί, ἢ αὐτὲς περισσότερο, γιατί οἱ γυναῖκες ἔχουν καλύτερο αἰσθητήριο πάντοτε κι ὁμιλοῦν ἰδιαίτερη γλῶσσα μεταξύ τους. «Μμμ!» ἔκαναν, ἀλλὰ ψήφιζαν τὸ κόμμα τους. Ἀπέρριπταν τὴν ξύλινη γλῶσσα καὶ κατσάδιαζαν ἄσχημα τὶς κόρες τους, ἂν ποτὲ μπροστὰ τους τὴν χρησιμοποιοῦσαν στὰ παιδιὰ τους, πιάνοντάς τες κι ἀπ' τὰ μαλλιά οἱ πιὸ δξύθυμες κι αὐτὲς ἔσκυβαν τὸ κεφάλι ὑπάκουες, γιατί γνώριζαν κατὰ βάθος, ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ κομματικὴ προπαγάνδα, κι ἴσως ξενοκίνητη. Ὅταν τὸ μαθαίνουν οἱ μανάδες, γίνονται μέγαιρες καὶ τὶς ξεμαλλιάζουν.

Τὰ δύο γλωσσικὰ ρεύματα τοῦ λαοῦ μας τὰ χωρίζει χάος ἀπροσμέτρητο καὶ μὲ διευρυνώμενη τὴν ἀπόστασή τους τὶς τελευταῖες δεκαετίες· ὁ ἀπλὸς λαὸς τῶν συνοικιῶν καὶ τῶν χωριῶν διατήρησε τὴν γνήσια ἑλληνικὴ, ὄχι τόσο ὡς συνειδητὴ ἐπιλογή, ἀλλὰ κυρίως ὡς τρόπο ζωῆς καὶ ἐκφράσεως στὴν καθημερινότητά του· ἐρωτεύεται καὶ πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἔρωτός του, συζητᾷ στὸ σπίτι καὶ στὸ καφενεῖο, διαφωνεῖ καὶ μὲ δξύτητα, στὴν δική του γλῶσσα κι ὄχι στὴν μιξοβάρβαρη τῆς ἀριστερῆς ἡγεσίας καὶ τῆς τηλεοράσεως· νιώθει, ὅτι εἶναι ὁ γνήσιος ἑαυτός του τότε, ὅπως ἔμαθε νὰ μιλάει ἀπὸ νήπιο, μὲ τὸ νανούρισμα καὶ τὸ τραγοῦδι τῆς μαμᾶς καὶ τῆς γιαγιάς. Στὸ Κολωνάκι, στὰ βόρεια καὶ νότια προάστεια, στὴν Φραγκία, καὶ στὶς «καλές» γειτονιές τῶν μεγάλων πόλεων μιλᾶνε ἄλλα ἑλληνικά! μὲ τὸν βομβαρδισμό ἀγγλικῶν ἢ μᾶλλον ἀμερικανικῶν λέξεων καταγιγιστικό· δὲν ἔγινε δεκτὴ ἡ γλῶσσα αὐτὴ στὰ λαϊκὰ στρώματα, παρὰ τὴν κατάχρησή της ἀπ' τὴν διαπλοκή, τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Διαπίστωσαν οἱ ὑψηλὲς αὐτὲς

κυρίες και οί κύριοι επίσης, ότι τὰ παιδιὰ τους δὲν τοὺς ἀκολουθοῦν πλέον· στὶς νυκτερινές τους ἐξόδους ἐνθουσιάζονται μὲ τὰ λαϊκὰ καὶ τὰ δημοτικὰ τὶς πρωινές ὥρες καὶ ξεδίνουν στὸ χορὸ, τὰ κορίτσια πρῶτα, ἔστω κι ἂν δὲν ξέρουν τὰ βήματα, κι αὐτὸ παρ' ὅτι στὶς καθημερινές τους συνομιλίες χρησιμοποιοῦσαν πολλές βάρβαρες φράσεις, ἀλλ' αὐτὲς ἀπορρίπτονται, μὲ τὴν μύχια ἀπώθηση τῶν δημοτικῶν καὶ λαϊκῶν ῥυθμῶν, ὅπως ἐκ τῶν ὑστέρων παρατηροῦν, λέγοντας ἀπλᾶ, «δὲν μᾶς πᾶνε αὐτὲς οἱ λέξεις!» Ὅποτε, ψάχνουν δίσκους μὲ δημοτικὰ τραγούδια, ἀλλὰ καὶ παρακαλᾶνε τὶς γιαγιάδες στὸ χωριὸ ἢ στὴν συνοικία νὰ τοὺς μάθει τὰ βήματα, ἢ τὰ ἀναζητοῦν στὸ διαδίκτυο πλέον, μίᾳ ἀπ' τὶς μεγάλες του προσφορές, ἀφοῦ βρίσκεις ὅποιο τραγούδι καὶ ρυθμὸ ἐπιθυμεῖς· κι ὅταν πηγαίνουν στὰ ὄρεινὰ χωριὰ ἢ στὰ νησιὰ τὸν Αὐγουστο, ξεφαντώνουν πρῶτα τὸν χορὸ τὸν Δεκαπενταύγουστο καὶ νιώθουν, ὅτι ἐκφράζουν τὸν καλύτερό τους ἑαυτό. Τὴν ἴδια ἐποχὴ διαπιστώνουν, ὅτι, ὅσοι συμμαθητές τους πῆγαν γιὰ σπουδὲς στὸ ἐξωτερικό, ἦταν ἄριστοι στὰ ψηφιακὰ· πρὶν πάρουν τὰ πτυχία τους εἶναι ἀνάρπαστοι, ἐνῶ ἀγνοοῦν τὸν λόγο, ὅτι εἶναι ἡ δημιουργικότης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ βλέπουν, ὅτι, ὅσο καλύτερα ὁμιλοῦν τὴν ἐλληνικὴ, τόσο πιὸ ἀποδοτικοὶ εἶναι στὴν δουλειά τους καὶ θυμοῦνται τὴν γιαγιά τους! Ἐπιβεβαιώνονται τώρα μὲ τὴν ψηφιακὴ μας ὀργάνωση...

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ στὶς ἄλλες μορφές τοῦ λόγου μας, ἀλλὰ κυρίως στὴν ποίηση· ὁμολογεῖται, ἤδη, ἀπ' ὄλο καὶ περισσότερους, ὅτι δὲν ὑπάρχει πειστικὴ ποιητικὴ δημιουργία τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἐκ τῆς ἔστω καὶ προχείρου ἀξιολογήσεώς της, ὅταν στὰ τρεῖς τόσα χιλιάδες χρόνια ζωντανοῦ πολιτισμοῦ μας οὐδέποτε παρατηρήθηκε σὲ παρόμοιο βαθμὸ ὑστέρηση τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου. Κύρια αἰτία εἶναι μία, ἡ καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς φραγκολάγνου θεωρίας, ὅτι δὲν ὑπάρχει πολυτονικὸ στὸν ἐλληνικὸ λόγο· ἀλλοῦ γράφουμε γιὰ τὴν ἀστήρικτη καὶ μεθοδευμένη γιὰ τὸν ἀφελληνισμό μας ἐκστρατεία. Ἀλλὰ στὴν καθημερινότητά του, ὁ ποιητὴς τῆς ἐλληνικῆς, ἔχει τὴν ἔμπνευσή του καὶ τὴν ἐπεξεργάζεται στὸ μυαλό του, στὴν διάνοιά του, ὅποτε τὴν ἐκφράζει μὲ τὸν λόγο του, τὴν ὁμιλία του, στὴν γλῶσσα του, προφορικῶς πρῶτα, τὴν ἀκούει πρῶτα, καὶ μετὰ τὴν γράφει· ἂν δὲν ἀκούσει μεγαλοφώνως τὸν ῥυθμὸ τῶν στίχων του, τότε δὲν ἔχει γράψει ποίημα. Ἄν ὅμως τὴν ἀκούσει, τότε ἀναπηδάει μέσα του ὁ διχασμὸς τῆς ἐμπνεύσεώς του, τοῦ λόγου του - ὡς λόγος, μέλος, ἀρμονία καὶ ῥυθμός-, ἐκφέρεσθαι μὲ τὴν χρῆση ὄλων τῶν τόνων τῆς ἐλληνικῆς, ἀλλὰ ἡ ἀποτύπωσή του στὸ χαρτί γίνεται, χωρὶς τὴν διάκριση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων, ὅπως καὶ πολλῶν σημείων στίξεως· τότε αἰσθάνεται, ὅτι ἄλλο ἦταν ὁ λόγος του, συνοδευόμενος ἀπ' τὸ μέλος, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμὸ, κι ἄλλο εἰσδύει στὸ μυαλό του, ὡς ἀνάγνωση,

συνήθως νοητική μόνο, αυτός είναι ο άγεφύρωτος διχασμός του. Είναι υποχρεωμένος να κάνει την *έπιλογή του*, είτε θα δεχθεί την *αίσθηση* της γλώσσας του, του *εὐφώνου* ἀρμονικοῦ του λόγου, είτε θα ὑποκύψει στις πολιτικές του *έπιλογές, κομματικές, ως ἀριστερός και προοδευτικός* γάρ...

Όταν μάλιστα ἀποδεχθεῖ τις κομματικές του δεσμεύσεις ως τρόπο ζωής - κάτι ἐμφανέστατο τὴν τεσσαρακονταετία, με τοὺς χαρακτηρισμούς, «*αὐτὸς εἶναι καλὸς ἄνθρωπος, εἶναι ἀριστερός*», να ἀκούγονται συχνά, ἢ «*εἶναι καλὰ τὰ κείμενά του, ἀφοῦ εἶναι ἀριστερός*»-, τότε γίνεται τρόπος ζωής του αὐτὴ ἢ ἀξιολόγηση· δὲν ὑπάρχουν ἠθικὲς ἀξίες, οὔτε ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς ὅλα ὑποτάσσονται στὴν κομματικὴ ὑπακοή. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὶς *τυραννίες* καὶ στὸν *ναζισμό*, στὸν *σταλινισμό* καὶ στὸν *μαοϊσμό* κι αὐτὸ μεταφέρθηκε *αὐτούσιο* στὴν Ἑλλάδα· τὸ ἀδιάβατο χάος ὅλων αὐτῶν με τὸν καθημερινὸ κόσμο εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι δὲν καλύπτεται με τίποτε· ἢ προβολὴ ὅμως τῆς φραγκολάγνου διαπλοκῆς καὶ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἐκδόσεων, παρὰ τὴν *συστηματικὴ προώθησή τους* ἀπ' τις ἀριστερὲς κυβερνήσεις δὲν ἀρκεῖ, ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν *έπιβολή της* στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους. Ἡ πνευματικὴ καταπίεση εἶναι ἀπόλυτη, χειρότερη κι ἀπ' τὴν περίοδο τῆς *Κατοχῆς* καὶ τῆς *δικτατορίας*· ὅτι δὲν ἐγκρίνεται ἀπ' τὴν φραγκολάγνα *ὑπερεξουσία*, δὲν περπατᾶει στὰ *βιβλιοπωλεῖα*, δὲν διανέμεται με τίποτε. Τὸ ἐρώτημα ὅμως παραμένει, γιὰτὶ δὲν ἐπιβλήθηκε ἢ ἀποκοπὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπ' τις ρίζες τους, παρὰ τὴν *καλύτερον ὀργανωμένη ἐπιχείρηση ἐξαφανίσεως* ἐνὸς *ἱστορικοῦ λαοῦ*; ἢ ἀπάντηση δὲν εἶναι εὐκόλη κι οὔτε περιγράφεται σὲ λίγες λέξεις. Ἔτσι, διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς συζητήσεως, ὅπως μιλάμε ἐπιγραμματικά, ὀλοφάνερο εἶναι, ὅτι οἱ πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς ρίζες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπεδείχθησαν ὀλοζώντανες καὶ βαθύτατες κι ὅτι δὲν ἀπαλείφονται, με *σπασμωδικὰς κινήσεις* φραγκοδούλων τινων, ἀριστερῶν ἢ ἀκροδεξιῶν.

Όταν, ὁ ἔθνικός μας φιλόσοφος, γράφει, ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἐμφανίσθηκε τὸν *δέκατο ἔβδομο αἰῶνα*, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὑπηρετεῖ ἄλλη *σκοπιμότητα*, ἐπειδὴ ἔχει ἀποδείξει, ὅτι γνωρίζει ἄριστα τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία· ὅταν ἄλλοι ἰσχυρίζονται, ὅτι δὲν ὑπῆρξε *Κρυφὸ Σχολεῖο*, με ἐπιχειρήματα, ὅτι τὸ τραγοῦδάκι, «*Φεγγαράκι μου λαμπρό...*» κι ὁ πίνακας, «*Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο*» τοῦ *Νικολάου Γύζη*, εἶναι ἔργα τοῦ *δευτέρου ἡμίσεως* τοῦ *19ου αἰῶνος*, ἐνῶ προσθέτουν, ὅτι ὁ *Μωάμεθ Β΄ ὁ πορθητής*, εἶχε ἐπιτρέψει τὴν λειτουργία τῶν *σχολείων*, ὑπὸ τὴν *ἐπίβλεψη* τοῦ *Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου* κι ἄλλα παρόμοια, γνωρίζουν ἄριστα ὅτι αὐθαίρετοῦν. Δείχνουν, ὅτι ἀγνοοῦν, ὅτι τὸ *Κρυφὸ Σχολεῖο* ἀναφέρεται *πολλαπλῶς* στὶς παραδόσεις τοῦ λαοῦ μας τις ὅποιες *προλάβαμε*, ὅσοι ἔχουμε *μεγαλώσει* σὲ χωριά... Ἐπανῆλθε στὴν κατοχὴ καὶ σὲ ὀλόκληρη τὴν *δεκαετία* τοῦ '40, με τις *παραλλαγές του* κι ἀπ' αὐτὸ μάθαμε τὰ *πρῶτα* μας

γράμματα· όσο για την απαξίωσή του, είναι τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα μὲ ἐκεῖνα, ὅτι ἡ ἔναρξις τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἔγινε στίς 25 Μαρτίου 1821 στήν Μεγίστη Λαύρα, ἀπ' τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό. Ἡ βρώμικη προπαγάνδα ἐστιάζει τὴν προβολή της, στὸ ὅτι, ἀντὶ τῆς διευρύνσεώς του, τοῦ ἂν πραγματικὰ ὑπῆρξε Κρυφὸ Σχολεῖο ἢ ὄχι, μὲ ἀναζητήσεις στίς ἱστορικές πηγές καὶ στίς προφορικές παραδόσεις, καταφεύγουν στὴν ἀπόρριψή του, μὲ στοιχεῖα μεταγενεστέρως ἀναφορᾶς σὲ αὐτό, ἀνεξαρτήτως τοῦ λόγου της, ὁπότε, ἀφοῦ ἰσχύουν οἱ μεταγενέστερες ἀναφορές, ἄρα δὲν ὑπῆρξε! «Ράβδος σὺν γωνία ἴσον βρέχει», ἔλεγαν οἱ παλαιοὶ γραμματοδιδάσκαλοι. Ὁμολογοῦν ἔτσι, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ὅτι εἶναι ὀπαδοὶ τῆς βικτωριανῆς ἠθικῆς, μὲ τὰ κριτήριά της ἐρμηνεύειν, ὅλη τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιοελληνική. Κρυφὸ Σχολεῖο ὑπῆρξε καὶ τὸ ἀναφέρουν ὅλοι ὅσοι ἔγραψαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως, «τὰ πρῶτα γράμματα τὰ ἔμαθε ... ἀπ' τὸν ἱερέα τῆς περιοχῆς του», εἶναι ἡ συνήθης φράση· ἐμφανίσθηκε ἀυθορμήτως κατὰ τὶς περιόδους τῶν διωγμῶν καὶ τῶν καταστροφῶν, κι ἀντικαταστάθηκε σὲ περιόδους ἡρεμίας, μὲ τὰ κανονικὰ σχολεῖα καὶ μὲ ἄδεια ἀπ' τὶς τουρκικὲς ἀρχές, μετὰ ἀπὸ πολλὰ μπαξίσια, ἐνῶ ὅλα τὰ σχολεῖα βρίσκονται στὰ ψηλὰ βουνά. Ὅλοι οἱ λαοὶ πλάθουν τὴν μυθολογία τους ἐπὶ τῆ βάσει κάποιων γεγονότων, καθὼς δὲν εἶναι εὐκόλο καταγράψαι στὴν μνήμη τους τὶς πολλὲς καὶ διάσπαρτες ἐκρήξεις, ὅπως τοῦ παλλαϊκοῦ ξεσηκωμοῦ, ὁπότε ἐπιλέγεται μία, ἢ καταλληλότερη, ὅπως γίνεται σὲ ὅλα τὰ ἔθνη, ἔτσι γράφεται ἡ ἱστορία...

Ὁ ἀκατάλυτος συνεκτικὸς μας κρῖκος, ἡ ἄρρηκτος ἐνότης, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, διέπει τὴν ζωὴ μας· ἡ φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου λέει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀδιαίρετος καὶ ἀποτελεῖται, ἀπὸ, «τό τε φωνῆεν καὶ τὸ ἡμίφωνον καὶ ἄφωνον... Ταῦτα δὲ διαφέρει σχήμασιν τε στόματος καὶ τόποις καὶ δασύτητι καὶ ψιλότητι καὶ μήκει καὶ βραχύτητι, ἔτι δὲ ὀξύτητι καὶ βαρύτητι καὶ τῷ μέσῳ· περὶ ὧν καθ' ἕκαστον ἐν τοῖς μετρικοῖς προσήκει θεωρεῖν... (συλλαβή)... Ἀλλὰ καὶ τούτων θεωρῆσαι τὰς διαφορὰς τῆς μετρικῆς ἐστίν».¹ «Ἐχομε φωνῆεν, ἡμίφωνο καὶ ἄφωνο... Ἀὐτὰ διαφέρουν ἀπ' τὸ σχῆμα τοῦ στόματος, κατὰ τὴν ὀμιλία καὶ τοὺς τόπους πληγῆς τοῦ πνεύματος καὶ τὴν δασύτητα καὶ ψιλότητα καὶ τὸ μῆκος καὶ βραχύτητα, ἐπίσης τὴν ὀξύτητα καὶ βαρύτητα καὶ μέσο, περισπωμένη· γιὰ τὸ καθένα τῶν ὁποίων οἱ μετρικοί, οἱ διδάσκαλοι, γνωρίζουν καλύτερα... Ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορὰ προφορᾶς τῶν συλλαβῶν ἀφορᾶ τὴν μετρική». Ἡ ἀπαγορευμένη μετρικὴ ἀπ' τοὺς δημοτικιστὲς, κι ὡς λέξι, ὅπως καὶ ἡ προσωδία...

¹ Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. κ, 1456b29,35-39,43), μετάφραση δική μου.

Ἡ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς συνεχείας ἐκάστου λαοῦ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν ζωντάνια τοῦ λόγου του, ἀπ' τὴν αἴσθησιν τῆς ἐκφράσεώς του κι ὅταν ἀκόμη ἔχει καταλυθεῖ ἡ ἀνεξάρτητη πολιτικὴ του ὑπόστασις· ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ξένη ἐξουσία, ἐπιβάλλει τοὺς ὅρους τῆς, τοὺς δεσποτικούς τῆς κανόνες, μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν διατήρησιν καὶ προστασίαν τῆς κυριαρχίας τῆς καὶ τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ καὶ τῆς καταστολῆς τοῦ ἐλευθέρου λόγου. Αὐτὸ συνέβη σὲ ἐμᾶς μὲ ὅλους τοὺς βαρβάρους καὶ πρῶτους τοὺς Ῥωμαίους, οἱ ὅποιοι διαίρεσαν τὴν Μακεδονία σὲ τέσσερες ἐπαρχίες καὶ ἐξανδραπόδισαν ἐβδομήκοντα ἠπειρωτικὰς πόλεις καὶ 150000 κατοίκους, μετὰ τὴν νίκη στὴν Πύδνα τοῦ Αἰμίλιου Παύλου, τὸ 168 π.Χ., ὡς πρῶτο βῆμα· μετὰ τὴν συντριβὴ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, τὸ 146, στὴν Λευκόπετρα, γίνεται ὁλόκληρη ἡ Ἑλλὰς Ῥωμαϊκὴ ἐπαρχία, καὶ πολλοὶ κάτοικοί τῆς αὐτοκτονοῦν, ὅπως ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν Δάιος, ὁ ὅποιος σπεύδει στὴν Μεγαλόπολη, σφάζει τὴν γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιὰ του, πυρπολεῖ τὴν οἰκίαν του κι αὐτοκτονεῖ· ἡ Κόρινθος ἐρημώνεται, μὲ νεκροὺς ὅλους τοὺς ἄνδρες καὶ τίς γυναῖκες δοῦλες νὰ ἀκολουθοῦν τὸν θρίαμβο τοῦ Λευκίου Μομμίου στὴν Ῥώμη. Ἐκατὸ χρόνια περὶπου μετὰ, ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ τὴν ἐπανοικίζει...

Οἱ Ἕλληνες δὲν ὑπετάγησαν ὅλοι, παρὰ τίς δυστυχίες τους· πολλοὶ πῆραν τίς οἰκογένειές τους καὶ κατέφυγαν στὰ ψηλὰ βουνά, «ἀνοδίαις», ὅπως γράφει ὁ Πολύβιος· εἶχαν προηγηθεῖ συμπολίτες τους ἀπ' τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἠπειρο εἴκοσι χρόνια πρὶν, ἐπομένως βρῆκαν ἀρκετοὺς στίς κορυφὰς καὶ στίς πλαγιὰς. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ μόνον γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐπειδὴ, ὅπως γράφει ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» του, εἶχαν προηγηθεῖ ὁ κάτοικοι τῶν πεδιάδων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Μενάνδρου καὶ ἄλλων ποταμῶν, διακόσια σαράντα χρόνια πρὶν, μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην καὶ τὴν παράδοσίν τους στοὺς Πέρσες· ὑπῆρχε προηγούμενον ἐπομένως στὴν ἑλληνικὴ παράδοσιν, μόνον ποὺ τώρα ἡ δουλεία ἦταν πολὺ χειρότερη, ὁ ἐξανδραποδισμὸς πολλῶν πόλεων καὶ ἡ ἀπάνθρωπη ἐξαφάνισιν πολλῶν ἄλλων. Ἦταν ἡ πρώτη γενοκτονία εἰς βάρους μας κι ἀπ' τίς χειρότερες στὴν ἱστορίαν μας· ὅσοι ἐπέλεξαν τὴν δυσχερῆ ἀνάβασή τους, ἦταν οἱ πρῶτοι στὰ βουνὰ κι ἔπρεπε ὅλα νὰ τὰ κάνουν μόνον ἀπ' τὴν ἀρχή...

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ ζωὴ τῶν ὄρεινῶν καὶ ἡ νοοτροπία τὴν ὅποια εἶχαν στὴν καθημερινότητά τους, ὅπως καὶ οἱ διαφορὰς τους μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, ὅσους ἔμειναν στοὺς κάμπους καὶ ὑπετάγησαν στοὺς Ῥωμαίους· μᾶς προσφέρει πολλὰ ἢ προσέγγισιν τοῦ θέματος, ἂν καὶ εἶναι ἐλάχιστες οἱ πηγὲς γιὰ τὸ ἀντικείμενον αὐτό, κι αὐτὲς ἔμμεσες, ἀλλὰ

σαφέστατες, ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ πρῶτοι ἔθεσαν τὶς βάσεις γιὰ τοὺς κοινοτικούς θεσμούς τῶν ὀρεινῶν, μὲ τὴν ἐπέκτασή τους στὴν συνέχεια καὶ στὰ νησιά, τὰ ἀκατοίκητα καὶ τὰ πιὸ ἄγωνα στὴν ἀρχή. Ἡ τελειότερη ἀνθιση τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν σημειώθηκε ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὡς πλέον προσφάτου, μὲ ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη της στὴν νεοελληνικὴ ἐποχὴ.

Οἱ ἀναφορὲς εἶναι ἐνδεικτικὲς, καθὼς δὲν ἐπιχειροῦμε ἐξονυχιστικὴ μελέτη τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν θεσμῶν, παρὰ τὴν συμβολὴ τους στὴν ἀνάταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ στὴν ἔκρηξη τοῦ παλλαϊκοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1821· οἱ φυγάδες στὰ βουνὰ ἔφεραν μαζί τους καὶ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς τῆς πόλεως, ὅπως ἦταν ἀποδεκτοὶ σὲ ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό. Ἄλλωστε, τὴν γενναιότητα καὶ τὴν τόλμη τῆς ἀναβάσεως στὰ βουνὰ, καὶ μάλιστα «ἀνοδίαις», μὲ τὶς οἰκογένειές τους, γυναῖκες, παιδιά, γονεῖς, τὴν εἶχαν μόνο οἱ δημοκρατικῆς νοσοτροπίας καὶ οἱ ἀγωνιστὲς τῆς ἀντιστάσεως κατὰ τῶν Ρωμαίων, καὶ ἰδιαίτερος, ὅσοι δὲν κατέφυγαν στὴν αὐτοχειρία καὶ στὸν θάνατο προηγουμένως τῶν δικῶν τους, ὅπως ἔκαναν πάρα πολλοί. Οἱ ἐνδῶσαντες ἦταν γνωστοὶ ἀπὸ πρὶν καὶ ἀπ' τὴν συμβολὴ τους στὴν νίκη τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων μὲ κάθε τρόπο· αὐτοὶ ἦταν γνωστοὶ ὀλιγαρχικῆς ἢ μᾶλλον τυραννικῆς νοσοτροπίας καὶ ἀνέμεναν τὴν ἀνταπόδοσή τῆς δουλικῆς τους στάσεως ἀπ' τοὺς ἀνθυπάτους. Ἀπὸ ποσοτικῆς πλευρᾶς ἦταν ὅπωςδὴποτε καὶ οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ αὐτὸ ἔχει δευτερεύουσα σημασία· ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία εἶχε συνταχθεῖ μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ στοὺς τρεῖς πολέμους, ἀλλὰ ὁ πρῶην στρατηγὸς τους Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος, ἀπ' τὸ 220 π.Χ. περίπου, εἶχε προειδοποιήσει, διὰ τὰ «παρ' Ἑσπερίας νέφη», στὸ Πανελλήνιο συνέδριο τῆς Κορίνθου, ἐνῶ συνεχιζόταν ὁ δεύτερος Καρχηδονιακὸς πόλεμος· δὲν τὸν ἄκουσαν ὅμως, κι οἱ Αἰτωλοὶ συμμάχησαν μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ συνέβαλαν τὰ μέγιστα στὴν ἥττα τῶν Μακεδόνων, κατὰ τὴν μάχη εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς τῆς Θεσσαλίας, τὸ 193 π.Χ., ἀφοῦ εἶχαν ὑποτάξει ἤδη καὶ ἐξανδραποδίσει τὶς Συρακοῦσες.

Τότε στὸ στάδιο τῆς Κορίνθου, μὲ δεκάδες χιλιάδες θεατὲς, ὁ Τίτος Φλαμίνιος κήρυξε τὴν ἀπαλλαγὴ ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ἀπ' τὶς μακεδονικὲς φρουρὲς, καὶ τὴν κήρυξή τους ὡς ἐλευθέρων, μὲ ἐξαίρεση τὴν Κόρινθο, τὴν Δημητριάδα καὶ τὴν Χαλκίδα, ὅπου ἐγκαθίσταντο ρωμαϊκὲς, ὁπότε ξέσπασαν τόσο βροντερὲς ἐπευφημίες, ὥστε ὅσα κοράκια πετοῦσαν πάνω ἀπ' τὸ στάδιο ἔπεσαν νεκρά· λέγεται, γράφει ὁ Πλούταρχος, ὅτι ἂν εἶναι πολὺ δυνατὴ ἢ φωνὴ δημιουργεῖται κενὸ ἀέρος, ὁπότε τὰ πουλιὰ πού πετοῦν ψηλὰ πέφτουν στὸ ἔδαφος. Ἐνας, ὅμως, θυμόσοφος Αἰτωλός, ὃχι μᾶλλον ὁ Ἀγέλαος, σχολίασε, «τοὺς δ' Ἑλληνας ἐρωτῶντες, εἰ κλοιὸν ἔχοντες βαρύτερον μὲν, λειότερον δὲ τοῦ πάλαι τὸν νῦν χαίρουσι καὶ θαυμάζουσι τὸν Τίτον ὡς εὐεργέτην, ὅτι τοῦ ποδὸς λύσας τὴν Ελλάδα τοῦ

τραχήλου δέδεκεν».² Κι ό Τίτος σώθηκε, έπειδή έφυγε τρέχοντας, από μία μικρή πύλη του σταδίου, όταν τόν πλήθος στριμώχνονταν νά τόν άσπασθει, αλλά αυτός φοβήθηκε, ότι θα τόν τσαλαπατουσαν, με την βία που έσπευδαν προς εκείνον...

Σάν τόν θυμόσοφο άγνωστο Αίτωλό και τόν συμπατριώτη του Αγέλαο δέν ήταν πολλοί τότε, αλλά μόνο αυτοί εξέφραζαν την ελεύθερη και γενναία ψυχή των Έλλήνων· ήταν αυτοί που δέν έπευφημούσαν τόν Τίτο Φλαμινίο στην Κόρινθο και κοίταζαν με θλιμμένο και σαρκαστικό βλέμμα τούς έξαλλους συμπατριώτες τους, που δέν ήταν μόνο Κορίνθιοι, αλλά και άλλοι Έλληνες. Οί Χαλκιδεΐς πρώτοι άνακήρυσαν θεό τόν Ρωμαίο στρατηγό, ως ισάξιο με τόν Απόλλωνα και τόν Ηρακλή και του έστησαν αναθέματα στα ιερά τους, ένω οί Αθηναίοι ήταν από καιρό ουδέτεροι, είχαν περάσει στο περιθώριο της ιστορίας πλέον κι έμειναν με τις φιλοσοφικές τους σχολές. Πενήντα χρόνια αργότερα, μετά την συντριβή στην Λευκόπετρα της Κορίνθου, οί διαθέσεις των Έλλήνων είχαν αλλάξει άρκετά· όσοι ήταν εύπειθεις και με καλή διάθεση προς τούς Ρωμαίους ήταν λίγοι σχετικά· όσοι ήταν έκφυλισθει στούς γραικύλους, ως άχρειοι και κυνικοί, όπως έμειναν στην ιστορία, ένω ένα άλλο μεγάλο μέρος ήταν ουδέτεροι, άπραγμονες, και μόνο οί ενεργοί πολίτες, οί έλευθέρας νοοτροπίας, πήραν τά βουνά...

Τό ενδιαφέρον στην ιστορική μας πορεία είναι, τόν που κατέφυγαν οί φυγάδες αυτοί, με τις οικογενειές τους, και πώς αντιμετώπισαν τις πρώτες ανάγκες τους, όταν ή επικοινωνία τους με τά πεδινά και πλούσια μέρη ήταν πλέον πολύ δύσκολη, άν όχι αδύνατη· κάθε έρμηνεία είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετική, διότι δέν υπάρχουν άρκετες πηγές για την διαδρομή τους, ή έμεις τουλάχιστον δέν γνωρίζουμε πολλές, όπως και τόν άν ύπηρχαν θα έχουν χαθεί, μαζί με τόν μεγαλύτερο μέρος της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Η πιθανώτερη υπόθεση είναι, ότι βρήκαν καταφύγιο στούς όροφύλακες της Μακεδονίας και υπολοίπου Ελλάδος, που μαζί με τούς όριοφύλακες ήταν ό κύριος θεσμός προστασίας του βασιλείου της άπ' τούς ξένους είσβολείς, στις διαβάσεις των όρέων· ό θεσμός είχε διατηρηθει στα έλληνιστικά βασίλεια και συνέχισε αυτούσιος άπ' τούς Ρωμαίους, όπως έπεξηγει ό Αντώνιος Κεραμόπουλλος, εις τόν μοναδικό βιβλίο του, «Τί είναι οί Κουτσόβλαχοι;» Άλλωστε, σε αυτούς είχαν έναποθέσει τις έλπίδες τους, καθώς όπωσδήποτε κάποια επικοινωνία θα είχαν μεταξύ τους, όσοι άποτολμούσαν την άπεγνωσμένη έξοδό τους άπ' τις υπόδουλες περιοχές· ήταν ό θεσμός της οργανώσεως μεγάλου κράτους, πέραν των όρίων της πόλεως κράτους που ήταν γνωστή μέχρι τόν Φίλιππο τόν Β' στην Ελλάδα, συμπληρωμένος με

² Πλουτάρχου, «Τίτος Φλαμινίος», κεφ. ι'.

τὴν μακεδονικὴ φάλαγγα, καὶ τὴν σάρισσα ὡς ὄπλο τῆς, καὶ τὴν ἀνάδειξή τῆς στὴν μοναδικὴ ἀήττητη πολεμικὴ μηχανὴ τῆς ἱστορίας. Τὸν θεσμό τῶν ὄροφυλάκων καὶ ὄριοφυλάκων τὸν χρησιμοποίησαν οἱ Ρωμαῖοι στὴν αὐτοκρατορία τους κι ἀπ' τὶς ἑλλαδικὲς χῶρες θέσπισαν, τὴν πέμπτη λεγεῶνα, στὸ ὄρος Βόρρα ἢ Καϊμακτσαλάν, στὰ σύνορα μὲ τὰ Σκόπια, καὶ γι' αὐτὸ οἱ Βλάχοι ποὺ κατοικοῦν σὲ αὐτὸ λέγονται τσιντσάροι, δηλαδὴ τῆς πέμπτης λεγεῶνος, καὶ μᾶλλον τῆς τρίτης τὴν Βόρεια Πίνδο καὶ στὴν νότιά τῆς, πρὸς τὸν Παρνασσό, τῆς ἑβδομῆς· ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία συνέχισε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ὀθωμανικὴ, μὲ τοὺς γνωστοὺς δερβεναγάδες, δερβένι, διάβασις.

Ἡ ἄμεση σύνδεσή τους, στὰ καθημερινά, γιὰ τὶς ἀνάγκες ἐπιβιώσεώς τους, τῶν νέων φυγάδων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ζωῆς τους, μὲ τοὺς παλιότερους, μᾶλλον ἦταν αὐτονόητη· ἄλλωστε, οἱ φυγάδες Ἡπειρωτῆς, μετὰ τὸν ἐξανδραποδισμό τῶν ἑβδομήκοντα πόλεων τους ἀπ' τὸν Αἰμίλιο Παῦλο, εἴκοσι χρόνια πρὶν, ἀποτελοῦσαν παράδειγμα πρὸς μίμησιν. Οἱ ἀπόγονοι πολλῶν ἐξ αὐτῶν τῶν φυγάδων, ὅπως Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι, φέρουν στὶς παραδόσεις τους ἀρκετὰ ἔθιμα τῆς ἀρχαίας πολιτείας μας· ὅποιοι τὰ ζήσαμε στὴν παιδική μας ἡλικία, τὰ ἐπιβεβαιώσαμε στὶς ἀναζητήσεις μας στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Αἰξίζει τὸν κόπο, ἢ ὑπογράμμιση τῆς διαφορᾶς τῶν δύο φυλῶν· ἀμφοτέρως εἶναι δωρικῆς καταγωγῆς, οἱ Βλάχοι τῶν ὄροφυλάκων καὶ ὄριοφυλάκων ποὺ ὑπηρέτησαν στὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες καὶ ὡς τελωνοφύλακες, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν τὴν λατινικὴ ὡς ὑπηρεσιακὴ τους γλῶσσα, ἀλλὰ διατήρησαν τὰ ἑλληνικά, ὡς κύρια γλῶσσα τους, θρησκευτικὴ, πολιτικὴ, ἐμπορικὴ καὶ πολιτιστικὴ τους, καθὼς τὰ βλάχικα, εἶναι μετεξέλιξή τῆς, ὡς λατινογενοῦς, ἀλλὰ δευτερευούσης γλῶσσης τους, καὶ περιορισμένης στὴν ποιμενικὴ καθαρὰ ζωὴ καὶ οὐδόλως στὴν κοσμοπολίτικη ὡς ἡμιονηγοί, ἀγωγιάτες· οἱ Σαρακατσάνοι δὲν μετεῖχαν στοὺς ὄροφύλακες καὶ στοὺς ὄριοφύλακες, οὔτε στὶς λέγεῶνες, οὔτε ἦταν ἀγωγιάτες, ἀλλὰ δὲν εἶχαν καὶ μόνιμο ὄρεινὸ χωριό, ὅπως οἱ Βλάχοι, ποὺ τὸ θεωροῦσαν ὡς κύρια κατοικία τους, καὶ οὔτε κἂν χειμαδιό.

Οἱ δύο αὐτὲς ἑλληνικὲς φυλὲς εἶχαν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ, ὅτι διατηροῦσαν μέχρι τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες καθαρὰ πολλὰ ἀρχαιοελληνικά ἔθιμα καὶ ἰδιαίτερος, ὅσα εἶχαν βακχικὴ προέλευση καὶ σχετίζονταν μὲ τὰ καρναβάλια· τὰ τραγοῦδια τους ἦταν τὰ ἴδια σχεδὸν σὲ ὅλους, μὲ μικρὲς διαφορὲς κατὰ περιοχάς, σύνηθες φαινόμενο στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν καμπίσιων, ὅπως προαναφέραμε.

Ἐνα ἐξασφάλισαν οἱ ὄρεινοί, τὴν διατήρηση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ἀδομένου καὶ μὴ ἀδομένου, ὡς τὸν ὀλοζώντανο δεσμό τους στὶς μεταξύ τους σχέσεις

καὶ στὴν πολιτικὴ τους ἔκφραση καὶ ἐνότητα καὶ μὲ φυσικὴ προέκτασή του τοὺς ὀλίγους ἔστω δημοκρατικοὺς θεσμούς· εἶχαν τὴν δυνατότητα ἐκφράσεως τοῦ ἐλευθέρου λόγου τους, μαζὶ καὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς τους, στὶς μικρὲς καὶ ἀπομονωμένες κοινότητες τους. Ἦταν αὐτονόητο αὐτό, καθὼς ἡ φυγὴ τους ἦταν πράξις ἀντιστάσεως καὶ ἀνατάσεως μαζὶ πολιτικῆς, ὅποτε τοὺς ἐμπότιζε μὲ τὰ αἰσθήματα ἐλευθερίας, ἀλληλεγγύης καὶ αὐτοθυσίας στὶς νέες τους κοινότητες· φυσικῶ τῷ λόγῳ διατηροῦσαν τὸν ἀρμονικὸ λόγον τους καὶ τὴν προσωδία στὴν ὁμιλία τους, ἔστω κι ἂν δὲν γνώριζαν ὅλοι τους τὸ τί σημαίνει προσωδία -ὅπως καὶ ξέχασαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὸν ὄροπον ὡς ἔκφρασή της στὴν καθημερινὴ ὁμιλία τους μέτραγε, στὴν διαμόρφωση τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς τους, τοῦ ἠθους τους.

Ὅσοι ἔμειναν στοὺς κάμπους εἶχαν ἄλλον λόγον καὶ μαζὶ του ἄλλη νοοτροπία καὶ πρακτικὴ· ἦταν δουλικοὶ στὴν νοοτροπία τους, ἀπράγμονες οἱ ὀλιγώτεροι, ἀχρεῖοι οἱ περισσότεροι, μὲ τὴν μετεξέλιξή τους σὲ κυνικοὺς, κατὰ τὴν ρωμαιοκρατία· οἱ κοινὲς συνήθειες καὶ τὰ ἴδια ἔθιμα ἐξασθένησαν σταδιακὰ καὶ πολλὰ χάθηκαν στοὺς αἰῶνες. Ἄλλωστε, καὶ οἱ ἐμπορικὲς τους συναλλαγὲς εἶχαν περιορισθεῖ, καθὼς ἐπὶ τουρκοκρατίας οἱ κολλῆγοι καμπίσιοι ἐλάχιστα εἶδη εἶχαν πρὸς ἀνταλλαγὴν, ὅποτε οἱ ὄρεινοὶ τὰ ἀντήλασαν μὲ τοὺς Τούρκους ἢ τοὺς Φράγκους ἢ καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς δεσπότες πρὶν· ἔτσι ἔμεινε ἡ συνήθεια, πού τὴν πρόλαβαν κι οἱ γονεῖς μας, οἱ Βλάχοι κι οἱ Σαρακατσάνοι νὰ μὴν ἀφήνουν τὸ Καλοκαῖρι, «οὔτε σκυλι στὸν κάμπο». Μᾶς διηγοῦνταν οἱ γονεῖς μας κι οἱ γιαγιάδες μας τέτοιες ἱστορίες. Μὲ τὸν χρόνον καὶ τὶς τραγικὲς ἐπιπτώσεις τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν οἱ διαφορὲς ἔγιναν χάος δύσβατο, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ θρησκεία παρέμειναν οἱ μοναδικοὶ συνεκτικοὶ κρίκοι, ἀλλὰ μὲ τὶς διαφορὲς τῆς στὴν πρώτη· ἡ θρησκεία τὰ ἐπικάλυπτε ὅλα, ὅταν μὲ τὴν ἰσλαμικὴ ἀπειλὴ δὲν εἶχαν τὴν ἀνεση τῆς διατηρήσεως δύο θρησκειῶν, τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς, ἡ ὁποία διέθετε καὶ τὴν ἰσχὴν τῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα ἦταν πολλὰ, ἴδια ὑμνολογία, δηλαδὴ μουσικὴ ἀρμονία, ἴδια τελετουργία καὶ διαφορετικὰ μόνο τὰ ὀνόματα· ἡ Παναγία ἀντικατέστησε τὴν Ἥρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τὸν Ἄρη, ὁ προφήτης Ἡλίας τὴν Ἄρτεμιν καὶ ἄλλοι ἄλλους, μὲ τὸν Βάκχο ἴδιο πάντοτε. Ὅσο κι ἂν ἀπειλήσαν μὲ ἀφορισμοὺς οἱ ἱερεῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ἀπλὸς πιστὸς διατήρησε τὴν πίστη του στὸν τρελὸ καὶ ἀνυπότακτον θεὸν του.

Ἡ ἀποξένωση τοῦ δημοτικισμοῦ

Ἡ πορεία τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦταν συγκλίνουσα, ὅσο κι ἂν ὑπῆρξαν περιπτώσεις, καὶ οὐκ ὀλίγες, ἔνοπλοι ὀρεινοί, ὡς κλέφτες κατὰ τὶς ἐπιδρομὲς τους στὶς ἐστίες τῶν βαρβάρων δεσποτῶν τῶν πεδιάδων, νὰ λήστευαν καὶ Ἑλληνες πλούσιους, ὡς συμπράττοντες ὁμως μὲ τοὺς κατακτητές· ἡ κοινὴ θρησκεία -ἐπειδὴ ὅσοι ἐξισλαμίζονταν γίνονταν χειρότεροι διώκτες, ὡς νεοφώτιστοι, τῶν Χριστιανῶν κι ἀπ' τοὺς Τούρκους- καὶ ἡ γλῶσσα, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, στὸ βαθμὸ ποὺ ἐτηροῦντο καὶ στὸν κάμπο, ἦταν ἰσχυροὶ δεσμοί. Πάντως, εἶναι γνωστό, ὅτι, στὶς διάφορες ἐξεγέρσεις, ἐλάχιστοι καμπίσιοι συμμετεῖχαν, μᾶλλον ἐπειδὴ ὅσοι ἦταν πρὸ ἀτίθασοι κι ἀνυπότακτοι εἶχαν διαφύγει ἀπὸ πρὶν στὰ ψηλὰ βουνά, ἂν καὶ κατὰ τὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ τοῦ '21, ἀκολούθησαν ὅλοι τους, λίγοι Μανιάτες ἢ Σουλιῶτες ἢ ἄλλοι κλέφτες καὶ μερικὰ ὕδραϊκα, σπετσιώτικα, ψαριανὰ καράβια, ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἔκρηξή τους· ἡ νοστοροπία τους ἐνδιαφέρει καὶ ἔμεινε ἡ παράδοση αὐτὴ μέχρι τὴν ἐποχὴ μας. «Αὐτὸς ἔχει κρεμασμένη τὴν κάπα του στὴν ἀλυγαριά», ἔλεγαν οἱ γέροι γιὰ τοὺς γεναίους καὶ τολμηροὺς νέους· δηλαδή, «αὐτὸς ἦρθε στὸ χωριό, γιὰ νὰ δεῖ τὴν μάνα του ἢ νὰ ἔχει κάποιες ἐπαφές, ἀλλὰ ἔχει κρεμάσει τὴν κάπα του, στὴν πλαγιά, ψηλά, ὥστε, ἂν παρουσιαστῆι ἀνάγκη, ὅπως ἂν τὸν κυνηγήσουν, νὰ μπορεῖ νὰ τρέξει γρήγορα», ἐπεξηγοῦσαν στὰ μικρά. Ἡ ριψοκίνδυνη ζωὴ του εἶχε γίνεи ἡ πραγματικὴ του φύση, τὰ ἔπαιζε «ὅλα γιὰ ὅλα», καὶ μὲ τὴν νοστοροπία αὐτὴ ἔκτιζε καὶ τὴν ὑπόλοιπη ζήση του, δηλαδή ἔκτιζαν ὅλοι μαζί, τὴν συντροφιά τους στὰ ψηλὰ βουνά· δίπλα τους ὁμως ἔφθαναν κι ἄλλοι, γυναῖκες, μεγαλύτεροι, μικρότεροι, ὅποτε μόνοι τους ξεφύτρωναν κι οἱ πρῶτοι οἰκισμοί, δεκατομπέμπτο, δεκατοῦκτο αἰῶνα, ἀλλὰ τοὺς συνέδεε ἀρρήκτως ὅλους τους ἡ ἀνάγκη προστασίας τους. Αὐτὰ λέει ἡ παράδοση γιὰ τὰ μεγάλα βλαχοχώρια τῆς Πίνδου, ἐνῶ προφορικές μαρτυρίες νοτιώτερα ἀναφέρουν, ὅτι οἱ πρῶτοι οἰκισμοὶ τῶν ὀρεινῶν εἶχαν κτισθεῖ ἐπὶ φραγκοκρατίας ἢ καὶ νωρίτερα κατὰ τὶς βαρβαρικές ἐπιδρομὲς· Φράγκοι καὶ Σταυροφόροι, τὸ πρῶτο ποὺ ἔκαναν, ὅταν πατοῦσαν ἐλληνικὸ ἔδαφος, ἦταν τὸ κλείσιμο τῶν σχολείων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὸ βίαιο βάπτισμα τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ὡς Καθολικῶν. Οἱ Ἑλληνες δὲν τὸ δέχονταν ἢ τὸ ἀνέχονταν προσωρινά, ὅποτε, ὅταν εὔρισκαν εὐκαιρία, πήγαιναν μὲ τὶς οἰκογένειές τους στὸν Παρνασσὸ καὶ στὰ ἄλλα ψηλὰ βουνά κι ἐκεῖ στὶς ἐκκλησίες τῶν χωριῶν ἢ στὰ μοναστήρια τελοῦσαν ὅλα τὰ θεῖα μυστήρια ποὺ ἐκκρεμοῦσαν σὲ κάθε οἰκογένεια, δέκα γάμοι, σαράντα κηδεῖες, τριάντα βαφτίσια καὶ ἐπέστρεφαν στὶς ἐστίες τους, ὅπως καταγράφουν πολλοὶ ἱστορικοί, ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας καὶ ἄλλοι.

Κάπου όμως πρὸς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ μας ἦταν γεγονός, ἂν πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲν εἶχαν ἐμφανισθεῖ νωρίτερα ἐπὶ ρωμαιοκρατίας καὶ φραγκοκρατίας, στὴν νότια Ἑλλάδα κυρίως. Ὅποιος ἔχει περπατήσει στὰ βουνά, ἔχει παρατηρήσει, ὅτι ἀπὸ κάποιο ὑψόμετρο καὶ πάνω, γύρω στὰ ἑξακόσια μὲ ἑπτακόσια μέτρα, καὶ μὲ συνθηκὲς ἱκανῆς προστασίας τους, σὲ κάθε μικρὸ ὄροπέδιο, λάκκα, μερικῶν ἑκατοντάδων στρεμμάτων, ἢ πλάτωμα, βρίσκει κι ἓνα πέτρινο ἀλώνι, ἢ καὶ δύο, ἂν ἡ ἔκταση εἶναι μεγαλύτερη καὶ τὸ ἔδαφος κατάλληλο· γύρω του βλέπει καὶ τὰ πεζούλια, ὅπως καὶ στὰ νησιὰ καθαρώτερα, γιὰ τὴν συγκράτηση τοῦ ἐδάφους, ἀμφιθεατρικὰ κτισμένα, καὶ σὲ κάποια ἄκρη χαλάσματα σπιτιῶν, τὸ Παληοχώρι, πὺρ λένε σὲ κάθε περιοχῇ. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια τὰ καλλιεργοῦσαν τὰ χωράφια αὐτά· ἡ προφορική παράδοση τὰ μνημονεύει. Αὐτὲς οἱ ἐκτάσεις προσέφεραν τὰ τρόφιμα, γιὰ τὴν ζωὴ τῶν ὀρεινῶν κι ἴσως ὄχι μόνο, ὅποτε ἄξιζε τὸν κόπο, ἢ τεράστια γιὰ τὴν ἐποχὴ τους δαπάνη τῆς κατασκευῆς τους. Παράξενο, ἢ ἀριστερόστροφη ἱστορική μας προσέγγιση, νὰ ἀγνοεῖ, ὅσα βρίσκονται μπροστὰ στὰ πόδια μας καὶ σκοντάφτουμε πάνω τους, ἀλλὰ νὰ ἐπιχειρεῖ βαθυστόχαστες ἀναλύσεις, κατὰ τὰς ἐξ Ἑσπερίας νεωτέρας θεωρίας...

Ὁ καπεταν Ζῆδρος στὸν Ὀλυμπο εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν αὐτονομία μεγάλης περιοχῆς του μὲ τὰ πέντε βιλαέτια, τὴν πρώτη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐνῶ ὁ Διονύσιος ὁ σκυλόσοφος, Μητροπολίτης Λαρίσης, γύρω στὸ 1600, κηρύσσει δύο ἐπαναστάσεις στὴν Ἠπειρο, ὅπου καταλαμβάνει καὶ τὰ Γιάννινα, μὲ πρωτοπαλικάρο του τὸν Ντελῆ παπᾶ, τοῦ δημοτικοῦ ἄσματος. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζει καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ὀρεινῶν, μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν μικρῶν κοιλάδων ἢ ὄροπεδίων, τὴν ἀξιοποίηση τῆς κτηνοτροφίας καὶ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴν οἰκοτεχνία καὶ βιοτεχνία, μὲ τὶς γυναικὲς πρῶτες νὰ ὑφαίνουν τὰ μάλλινα καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο, πέραν τῶν οἰκιακῶν τους ἀναγκῶν, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἀργυροχρυσοχοῖα· δὲν χρειάζεται λεπτομερὴς παρουσίαση τῆς οἰκονομικῆς τους ἀναπτύξεως, παρὰ μόνο ἡ κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ τῆς διάσταση. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Λουδοβίκου ἰδ' προμηθευόταν μεγάλο μέρος τοῦ ρουχισμοῦ του ἀπ' τὰ ὄρεινὰ τῆς Πίνδου, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζει κι ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων συνεταιρισμῶν, πάντα σὲ ὄρεινὲς καὶ ἡμιορεινὲς περιοχές· ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Θεσσαλονίκη στὴν προεπαναστατικὴ μας περίοδο παρουσιάζει παραστατικὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνθιση προϋποθέτει, ὅπως σὲ κάθε χώρα, ὀρισμένους σταθερές, ἀσφάλεια τῆς περιοχῆς, ὑγιεῖς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ θρησκευτικῆς καὶ σχετικῆς ἔστω πολιτικῆς ἐλευθερίας, καθὼς καὶ διασφάλιση τῆς διαθέσεως τῶν προϊόντων τους· οἱ κλέφτες, μὲ τοὺς ἀρματωλοὺς μαζί, ἐξασφάλιζαν τὶς

ἤρεμες συνθήκες καὶ τὴν ἀποτροπὴ τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων, ὅπως καὶ ἄνετες ἐσωτερικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες, μὲ τὴν ἐκλογή τῶν δημογερόντων ἢ προεστῶν καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη τέλεση τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ τῶν ἐορτῶν, χριστιανικῶν καὶ ἀρχαιοελληνικῶν, βακχικῶν πρωτίστως. Ταυτοχρόνως ὅμως εἶχαν στὴν διάθεση τῶν κοινοτήτων τὰ μέσα μεταφορᾶς τῶν προϊόντων τους, τοὺς ἡμιονηγούς, μὲ τὰ καραβάνια τους, τοὺς ἀγωγιάτες· οἱ σχέσεις τῶν κυραντζήδων μὲ τοὺς κλέφτες ἦταν στενώτατες, καλύτερα, μᾶλλον ἦταν ἓνα καὶ τὸ αὐτό, καθὼς εὐκόλα περνοῦσαν ἀπ' τὴν μία ἀποστολὴ στὴν ἄλλη· οἱ ἀγωγιάτες στὶς μεγάλες μεταφορὲς, ἐβδομάδων ἢ μηνῶν, ἀπ' τὴν Πίνδο καὶ τὸν Ὀλυμπο στὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις, πάντα συνοδεύονταν ἀπὸ μερικὸς κλέφτες, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἄλλες συνθήκες, πού δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀρματωμένοι, ἀλλὰ εἶχαν ἀποστολὴ τους τὴν προστασία τῆς ἐφοδιοπομπῆς, ἂν καὶ σὲ καταστάσεις συγκρούσεων ὅλοι οἱ κυραντζήδες ἔπαιρναν τὰ ὄπλα τους.

Ἡ κοιτὶς τῶν θεσμῶν αὐτῶν, συνεταιρισμῶν καὶ καραβανιῶν, ἦταν, κατὰ τὴν παράδοση, τὸ τσελιγκάτο, μὲ τὶς ρίζες του στὴν ἀρχαιότητα, στὶς ἀναφορὲς γιὰ τὰ χειμάδια, πού ἔγιναν χειμαδεῖα στὸ Βυζάντιο καὶ χειμαδιὰ στὴν νεώτερη ἐποχὴ μας· τὸ τσελιγκάτο, ἄγνωστο τουλάχιστον σὲ μένα, τὸ πῶς ἀποκαλοῦταν στὴν ἀρχαιότητα –ἐπειδὴ ἡ λέξι προέρχεται ἀπ' τὴν σλαβικὴ, τσελίνκ, βοσκός-, ἦταν ἡ μήτρα ἀπ' τὴν ὁποία πήγασαν οἱ δύο ἄλλοι θεσμοί, τῶν κυραντζήδων καὶ τῶν συνεταιρισμῶν· πέραν τῆς λέξεως χειμάδιον δὲν ἐντόπισα ἄλλη ἀναφορὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν μετακινουμένων κτηνοτρόφων στὴν ἀρχαιότητα, ἐνῶ διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἀγωγιάτες. Κατὰ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Ἀσία ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε κανονίσει καὶ κάθε τρεῖς μῆνες ἀναχωροῦσε ἐφοδιοπομπὴ ἀπ' τὴν Πέλλα πρὸς αὐτόν, ὅπου τὸν εὗρισκε –τότε ἦταν τρεῖς μῆνες ἢ διαδρομὴ τῶν πεζοπόρων ἀπ' τὴν Ἰωνία μέχρι τὰ Σοῦσα κι ἄλλους τόσους μέχρι τὰ σύνορα τῶν Ἰνδιῶν-, ἐνῶ τὸ ἴδιο γινόταν ἀναχώρηση, κάθε τρεῖς μῆνες, ἄλλης ἐφοδιοπομπῆς ἀπ' τὴν στρατιὰ του πρὸς τὴν Μακεδονία· πέραν τῆς ἀσφαλείας πού εἶχε προβλέψει γιὰ τὶς κατακτημένες περιοχές, εἶχαν καὶ τὰ δικά τους μέσα προστασίας οἱ ἐφοδιοπομπές, καθὼς δὲν περιελάμβαναν μόνο στρατιῶτες ἢ ἀπομάχους, ἀλλὰ καὶ τεχνίτες, θεατρανθρώπους, μορφωμένους καὶ τεχνικούς, καὶ ἐμπόρους καὶπραμματεντάδες καὶ πόρνες καὶ κάθε καρυδιᾶς καρῦδι. Οἱ μεταφορὲς αὐτὲς συνεχίσθηκαν καὶ μὲ τοὺς ξένους κατακτητὲς καὶ στὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ ἐπὶ φραγκοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας.

Ἡ νομικὴ μορφή τῶν ἀνεξαρτήτων ἐφοδιοπομπῶν, ὅσων δηλαδὴ δὲν ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῶν βασιλέων ἢ τῶν πόλεων, ἀλλὰ ἐκεῖνες τοῦ ἐμπορίου, ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἴδια μὲ αὐτὴ τῶν τσελιγκάτων, παραλλαγή ἢ

μίμηση τῶν συνεταιρισμῶν, ἢ μᾶλλον καλύτερα ἀντιστρόφως· πάντα ὑπῆρχε ὁ ἀρχικυραντζῆς, ὅπως ὁ τσελιγκας, καὶ ἀκολουθοῦσαν οἱ ἄλλοι μετὰ ζῶα τους, ἐνῶ τὰ ἔσοδα ἐκ τῆς μεταφορᾶς ἢ καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἐπειδὴ στὴν ἐπιστροφή πάντα μετέφεραν κάποια πραμμάτεια, μοιράζονταν ἀναλόγως πρὸς τὰ ζῶα καὶ τὴν προσωπικὴ ἐργασία ἐκάστου· πολλές φορές ὁ ἀρχικυραντζῆς ἦταν ἄνθρωπος τοῦ ἀρχιτσελιγκα πού εἶχε ὑπὲρ εὐθύνη του καὶ τὰ ζῶα του, μὲ τοὺς βοηθοὺς του. Τὸ ἀνάλογο ἀκριβῶς πού γινόταν καὶ στὸ τσελιγκάτο, ὅπου ἀρχιτσελιγκας ἦταν ὁ πιὸ δυναμικὸς τῆς ὁμάδος κι ἂς μὴν εἶχε τὸ περισσότερο βίος, ἀλλὰ κάλυπτε τὶς ἀνάγκες ἀσφαλείας κατὰ τὶς μετακινήσεις, τὶς ἐπαφές μὲ τὶς ἀρχές, τοῦ ἐμπορίου κι ἔπαιρνε πάντοτε στὶς μετακινήσεις, ὅσες χῆρες ἢ φτωχοὺς τοῦ τὸ ζητοῦσαν γιὰ τὴν διαδρομὴ, παρέχοντάς τους καὶ τὴν διατροφή, διαφορετικὰ ἔχανε τὸ κύρος του. Τὰ οἰκονομικὰ ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφή ὀργανώσεως τοῦ συνεταιρισμοῦ. Δὲν γίνεται ἐξαντλητικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος, παρὰ γενικὲς ὀργανικὲς γραμμὲς του μόνο, γιὰ τὴν συμβολὴ τῶν θεσμῶν αὐτῶν στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία· ἡ οἰκογενειακὴ καὶ ἡ τοπικὴ παράδοση μέτρησαν ὡς πηγές μας.

Οἱ συνεταιρισμοὶ ἀνεδύθησαν ἀπ' τοὺς θεσμοὺς αὐτοῦς· σταδιακὰ, στὴν πώληση τῶν πρώτων ὑφαντῶν τῶν γυναικῶν στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά τοῦ κάμπου καὶ στὴ συνέχεια, ὅσο εὔρισκαν νέες ἀγορές, αὐξάνονταν καὶ ἡ παραγωγή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη ὀργανώσεως τῆς μαζικῆς μορφῆς τῆς μὲ τοὺς κατάλληλους θεσμοὺς· ἄλλωστε, γιὰ αἰῶνες ἦταν συγκοινωνοῦντα δοχεῖα τὰ τσελιγκάτα καὶ οἱ κυραντζῆδες μὲ τὰ ὑφαντουργικὰ προϊόντα τῶν κοινοτήτων, μαζί μὲ τὰ γαλακτοκομικὰ καὶ τὰ ἀργυροχρυσοχοϊκὰ στὴν συνέχεια. Οἱ συνεταιρισμοὶ εἶναι αὐτοφυῆς θεσμὸς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ μᾶλλον σὲ ὅλα τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια καὶ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ γι' αὐτὰ δὲν ἔχουμε σαφῆ ἀναφορά, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀγνοοῦμε ἐμεῖς· ἡ μελέτη τους μᾶς ὀδηγεῖ στὸν τέταρτο, προεπαναστατικὸ θεσμό, ἀκριβῶς ἴδιον, τοὺς συντροφοναῦτες στὰ ναυτικὰ νησιά μας, μὲ προέκτασή του τὸν ἐφοπλισμὸ μέχρι τὶς μέρες μας.³ Ὁ Κωνσταντῖνος Καραβίδας, ὁ καλύτερος ἐρευνητὴς τῶν ἀγροτικῶν μας προβλημάτων τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἐπιχειρεῖ ἐξαιρετικὴ παρουσίαση τοῦ θεσμοῦ τῶν τσελιγκάτων, ἐνῶ κάνει καὶ ἀναφορὰ στὶς συνάφειές τους μὲ τοὺς συνεταιρισμοὺς, Ἀμπελακίων, ὄρεινῶν, Μαδεμοχωρίων καὶ τοὺς συντροφοναῦτες στὰ νησιά⁴. Ἐνδεικτικὰ γίνεται ἡ ἀναφορά, διότι δὲν εἶναι ἀντικείμενό μας ἡ ἐξονυχιστικὴ μελέτη τῶν θεσμῶν αὐτῶν, ἀλλὰ ἡ συμβολὴ τους στὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ μας. Ὅπωςδήποτε στὸν μεσοπόλεμο, ἡ κύρια

³ Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, πλοίαρχου Β.Ν, καθηγητοῦ Σχολῆς Ναυτικῶν Δοκίμων, «Καράβια, καπεταναῖοι καὶ συντροφοναῦται, 1800-1830», Ἔκδοσις Ἱστορικῆς Ὑπηρεσίας, Β.Ν, Αθήναι, 1954, σελ. 60, ὑποσημ.

⁴ Κ.Δ. Καραβίδα, «Ἀγροτικά», σελ. 45-48, κ. ἐ. ἐκδόσεις, Παπαζήση, Αθήναι, 1974.

ἀπασχόληση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων καὶ ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τῆς γεωργίας, μετὰ τὶς ριζικὲς ἀνατροπὲς τῆς στήν ἐκρηκτικὴ ἐκείνη περίοδο. Ἡ ἐμφάνιση τῶν θεσμῶν αὐτῶν στὶς περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ὅσες εἶχαν κατακτήσει ἀρκετὲς ἐλευθερίες οἰκονομικῆς ὀργανώσεως καὶ πολιτικῆς δράσεως, ἀναδυθεῖσες ὅλες στὰ πλαίσια τῶν κοινοτήτων, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖα· ἡ ἐπικοινωνία τῶν περιοχῶν ἦταν συνεχῆς καὶ ζωντανή, μὲ παράκαμψη τῶν πεδινῶν, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ Τοῦρκοι. Εἶναι γνωστό, ὅτι τὰ καλντερίμια στὸν θεσσαλικὸ κάμπο, μεταξὺ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸν ὄρεινῶν του ὄγκων, ὀδηγοῦσαν ἀπ’ τὸν Ὀλυμπο στὴν Ὀσσα, μετὰ παρέκαμπταν τὴν Λάρισα, κατ’ ἐξοχὴν τουρκόπολη τῆς Θεσσαλίας, καὶ συνέχιζαν, ἀπὸ ἐκεῖ στοὺς πρόποδες τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν καὶ στὰ Φάρσαλα, μὲ διακλάδωση πρὸς Καρδίτσα καὶ Τρίκαλα καὶ πάλι στὰ ριζὰ στὸν Τύρναβο, στὴν Τσαριτσάνη καὶ στὸν Ὀλυμπο πίσω. Ἔχει πρακτικὴ σημασία ἡ διαδρομὴ αὐτή, ἐπειδὴ σώζονταν τὰ καλντερίμια αὐτὰ στὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες καὶ τὰ εἶδαμε μὲ τὰ μάτια μας...

Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν μεταξὺ τους συντηροῦσε, ὡς συνέχεια, τὴν ζωντανὴ σύνδεση τῶν κατοίκων τους, ὡς Ἑλλήνων, κατὰ τῶν ὅποιων βαρβάρων κατακτητῶν· μέσῳ αὐτῆς καὶ δι’ αὐτῆς διατηροῦσαν τὴν σταθερὴ πεποίθηση, ὅτι τὸ γένος εἶναι ὀλοζώντανο καὶ θαρραλέο καὶ στὶς χειρότερες στιγμὲς τῆς δουλείας του, πού οὐδέποτε κάλυπτε τὰ ψηλὰ βουνά. Μαρτυρία αὐτῶν ἔχουμε, τὴν κινητικότητα τῶν κλεφτῶν, ἀπ’ τὸ ἕνα βουνὸ στὸ ἄλλο, τὶς μετακινήσεις τῶν δασκάλων, ἀπ’ τὴν μία περιοχὴ στὴν ἄλλη, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἐμπορίου, τὴν ἀξιοποίηση τῆς οἰκοτεχνίας καὶ τῆς βιοτεχνίας καὶ τὴν ἀλληλοσύνδεση τῶν ἀγόνων νησιῶν μὲ τὰ ὄρεινά. Ἡ Ὑδρα καὶ οἱ Σπέτσες εἶχαν κατοικηθεῖ ἀπὸ Ἀρβανίτες τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς, μᾶλλον δεκατοπέμπτο, δεκατοέκτο αἰῶνα, ὡς βοσκοὶ συνήθως τῶν ἀπέναντι τσελιγκάτων· τὰ Ψαρὰ ὁμως εἶχαν κατοικηθεῖ τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀπὸ Ἡπειρῶτες φυγάδες, σὲ κάποιους τουρκικούς διωγμούς. Ἀπόδειξη τοῦ τελευταίου γεγονότος, εἶναι ἡ οἰκογένεια Κανάρη, ἀπ’ τὴν ὁποία, ἕνας κλάδος διέφυγε πρὸς τὰ νησιά, τὰ Ψαρὰ συγκεκριμένα, ἀπ’ τὸν ὁποῖο κατάγεται ὁ μπουρλοτιέρης τοῦ 1821, κι ἕνας ἄλλος βρῆκε διέξοδο στὴν Ἰταλία, κι ἀπὸ κεῖ στὴν Γερμανία, μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀντικατασκοπίας τοῦ Χίτλερ, φὸν Κανάρη ἀπόγονό του.

Ἡ ὀλοζώντανη αἴσθησις τῆς ἐνότητος τοῦ γένους χαρακτηρίζει τὰ γραπτὰ ὅλων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ἀλλὰ διέπει καὶ τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ ‘21· ἡ ἀπονομή τῶν διαφόρων τίτλων, κυρίως τοῦ ἀρχιστρατήγου ἢ τοῦ στρατηγοῦ ἀπ’ τὴν κεντρικὴ διοίκηση ἦταν τὸ κριτήριον γιὰ τὴν ἀποδοχὴ του ἀπὸ ὄλους. Παράδειγμα, ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης, ὁ ὁποῖος ἔσκισε τὸν

διορισμό τῆς ἀρχιστρατηγίας Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ ξεκίνησε μὲ τοὺς Σουλιῶτες του κατὰ τῶν Τούρκων στὴν Εὐρυτανία, ὅπου βρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο· τὸ 1822, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, μετὰ τὴν συντριβὴ τοῦ Δράμαλη, ἐξασφάλισε τὸν τίτλο αὐτὸν κι ἔγινε ἀποδεκτὸς ἀπὸ ὅλους· ἕναν χρόνο μετὰ, στὸν πρῶτο ἐμφύλιο πόλεμο, δὲν εἶχε κανέναν τίτλο, κι ἡ συστράτευση μαζί του ἦταν πολὺ ὀλιγώτερη. Ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης περιμένε ἐβδομάδες τὸ χαρτί, μετὰ τὴν ἔξοδο τοῦ Μεσολογγίου, κι ὅταν τὸ πῆρε ξεκίνησε, μόνο μὲ μερικὲς δεκάδες ἄνδρες, ἀλλὰ συνάθροισε μετὰ τὴν μεγαλύτερη στρατιὰ τοῦ Ἀγῶνα, ἑπτὰ χιλιάδων πολεμιστῶν. Χωρὶς τὸ χαρτὶ δὲν συγκεντρώνονταν τόσοι πολλοί...

Οἱ καπεταναῖοι καὶ οἱ ναυτικοὶ σκοτώνονταν μεταξύ τους κι ἀδελφώνονταν μετὰ, ἐπειδὴ αὐτὴ ἦταν ἡ ζωὴ τους τετρακόσια χρόνια, ἀλλὰ τὴν βαθειὰ ριζωμένη αἴσθηση τοῦ γένους καὶ τοῦ ἐνιαίου ἀγῶνος τὴν τιμοῦσαν, ὅσο τὴν πατρίδα καὶ τὴν θρησκεία· ὅσοι ἔχουμε μεγαλώσει μὲ τὶς παραδόσεις μας στὰ χωριά μας, τὰ ζήσαμε αὐτά, πολυτραγουδισμένα στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια. Ἡ βαθύτατα ριζωμένη αἴσθηση τῆς ἐνιαίας διοικήσεως εἶναι ὁ πέμπτος συνεκτικὸς κρίκος τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων...

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀπαρχῆς τῶν θεσμῶν αὐτῶν εἶναι ἄλλο ἀντικείμενο μελέτης, πέραν τῶν τωρινῶν μας διερευνήσεων· ἓνα ὅμως εἶναι γεγονός ἀδιαμφισβήτητο, τὰ τσελιγκάτα καὶ τὰ καραβάνια συνέχισαν τὴν παράδοση ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα, προσαρμόζοντας τὴν ὀργάνωσή τους μετὰ τὴν διαφυγὴ μας στὰ ψηλὰ βουνά, ἀπ' τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση πρῶτα· πάντως στὴν Μικρὰ Ἀσία ἄρχισαν ἀπ' τὴν παράδοση τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στοὺς Πέρσες, μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειο εἰρήνη, διακόσια εἴκοσι χρόνια πρὶν, ὅπως γράφει εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» τοῦ ὁ Ἰσοκράτης, καὶ ἀναφέραμε ἤδη, καθὼς ἰχνηλατοῦμε τὰ δυσκολοπάτητα μονοπάτια τῆς ἱστορίας μας. Ἡ ὀργανωτικὴ μορφή τῶν θεσμῶν αὐτῶν εἶναι ἓνα θέμα καὶ ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ καὶ νοοτροπία τῶν συμμετεχόντων, ὁ λόγος τους, δηλαδὴ καὶ ἡ λαλιά τους δεύτερο· ἡ ὀργανωτικὴ δομὴ μᾶλλον ἔμεινε ἡ ἴδια, ὅπως φαίνεται στὴν παράδοσή τους, χωρὶς ἄλλες παρεμβάσεις, ἀλλὰ ἡ πεποίθησή τους, ὅτι εἶναι Ἕλληνες ἦταν αὐτονόητη καὶ αὐτοὺς εἶχαν ὡς ἀναφορὰ τους, οἱ οἰκογένειες καὶ οἱ τσοπάνηδες, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ καμπίσιοι, μὲ τίς ρίζες τους στοὺς πρώτους κλέφτες καὶ ἀρματωλοὺς.

Ἄς μὴν ξεχνᾶμε καὶ κάτι ἄλλο, καθοριστικὸ γεγονός τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὅπως καὶ ὅλων τῶν λαῶν· οἱ διάφοροι λοιμοὶ ἔπλητταν κυρίως τὰ πεδινά, καθὼς ἐκεῖ οἱ συνθῆκες διαβιώσεως καὶ ὑγιεινῆς ἦταν ἄθλιες, ἐνῶ τὰ ὄρεινὰ εἶχαν ἀρκετὴ καθαριότητα, μαζὶ μὲ τὸ γάργαρο νερὸ καὶ τὸν ὑγιεινὸ ἀέρα· τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα εἶναι σαφέστατα, μὲ πολλὲς τίς περιπτώσεις πλήρους ἐξαφανίσεως τῶν πληθυσμῶν τῶν κάμπων, ὅπως τῶν Κονιάρων τῆς Θεσσαλίας τὸν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται οὐδεὶς ἢ ἐλάχιστοι μὲ δραματικὲς ἐπιπτώσεις στοὺς ἡμιορεινοὺς καὶ ὄρεινοὺς οἰκισμοὺς. Κάτι ἀντίστοιχο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ νησιά, ὄχι τόσο στὸ θέμα τοῦ λοιμοῦ, ὅσο γιὰ τὴν ἐπιλογὴ κατοικίας· λόγῳ τοῦ φόβου τῶν πειρατῶν, μᾶλλον μετὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν ἀπ' τοὺς Ρωμαίους, οἱ κάτοικοί τους ἀποσύρθηκαν στὰ ὄρεινά τους, τὴν γνωστὴ συνήθως ὡς Χώρα, ἐνῶ χρησιμοποιοῦσαν τὸ λιμάνι, τὸ Βαθὺ λεγόμενον, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον.

Ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν νησιωτῶν ἦταν σχεδὸν ὁ ἴδιος, μὲ παρόμοια ἤθη, ἔθιμα καὶ παραδόσεις, ἐνῶ διέφερε ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν πεδινῶν, τῶν καμπίσιων, τὸ ἔχουμε ἀναφέρει πολλὰ φορὲς· εἶχαν διαπιστώσει οἱ Ἕλληνες, ἀπ' τὸν τέταρτο αἰῶνα τὴν διαφορὰ τῆς νοοτροπίας, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ὅταν ὁ Ἰσοκράτης περιγράφει τίς ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μετὰ τὴν ὑποταγὴ τους καὶ πάλι στοὺς Πέρσες, μὲ τὴν Ἀνταλκίδειο εἰρήνην, ὅπως προαναφέραμε·

ὅσοι παρέμειναν στὰ πεδινὰ κι ἐδέχθησαν τὴν δουλεία ἀπετέλεσαν προηγούμενο καὶ γιὰ τὶς ἐπόμενες γενιές, συνήθισαν κληρονομικὰ στὸ δουλικὸ ἦθος καὶ καταγράφεται αὐτὸ ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς.

“Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς δίδει τὴν ἄριστη περιγραφή τῆς ἐκπτώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ δουλείας: «ἐν γὰρ δὴ τοῖς πρὸ ἡμῶν χρόνοις ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ προπηλακιζομένη καὶ δεινὰς ὕβρεις ὑπομένουσα κατελύετο, ἀρξαμένη μὲν ἀπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοσ τελευτῆς ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι κατ’ ὀλίγον, ἐπὶ δὲ τῆς καθ’ ἡμᾶς ἡλικίας μικροῦ δεήσασα εἰς τέλος ἠφανίσθαι. ἑτέρα δὲ τὶς ἐπὶ τὴν ἐκείνης παρελθοῦσα τάξιν, ἀφόρητος ἀναιδεία θεατρικῆ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεληφνῦια ἐλευθερίου, λαθοῦσα καὶ παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὄχλων ἄγνοιαν, οὐ μόνον ἐν εὐπορίᾳ καὶ τρυφῇ καὶ μορφῇ πλείονι τῆς ἑτέρας διῆγεν, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προστασίας τῶν πόλεων, ἃς ἔδει τὴν φιλόσοφον ἔχειν, εἰς ἑαυτὴν ἀνηρτήσατο καὶ ἦν φορτικὴ τὶς πάννυ καὶ ὄχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις».⁵

Μακρὰ ἢ παρεκβολή, ἀλλὰ ἄκρως ἀπαραίτητη· ὁ Διονύσιος ζοῦσε στὴν Ρώμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, τῆς ἀκμῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ὡς σοφὸς ἀλλὰ μαζὶ καὶ γραικύλος περισσότερο· περιέγραφε τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ παιδεία, ἀλλὰ μὲ τὴν συγγνωστὴ τάση ἐξωραΐσεως τῆς τελευταίας. Πρὸς τὸν προστάτη τοῦ Μαικήνα εὐγενῆ Ἀμμαῖο ἀπευθύνεται· περιγράφει, ὅμως, τέλεια τὴν ἐκπτώση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἰς ἀπραγμοσύνην καὶ ἀχρειότητα καὶ κυνισμόν· παρουσιάσθηκε τότε ἡ ἀναβίωση τῆς σοφιστικῆς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς στὴν ἀπομίμηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου καὶ πολὺ μακρὰν τῆς ἰσηγορίας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Μᾶς λέει ὁ Διονύσιος, ὅτι, «στοὺς προηγούμενους ἀπὸ ἐμᾶς χρόνους ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ, κάτω ἀπ’ τοὺς προπηλακισμοὺς καὶ ὅσας δεινὰς ὕβρεις ὑπέμεινε ἐξαφανιζόταν, ὅποτε ἀρχῆς γενομένης μὲν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοσ ἄρχισε ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι ὀλίγον κατ’ ὀλίγον, κατὰ δὲ τὴν δική μας ἐποχὴ ὀλίγον ἔλειψε τοῦ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως· κάποια ἄλλη δὲ κατέλαβε τὴν θέση τῆς, ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος θεατρικῆ ἀναιδεία, ἢ ὅποια δὲν εἶχε σχέση οὔτε μὲ τὴν φιλοσοφία οὔτε μὲ οἰαδήποτε ἄλλη ἐλεύθερη παιδεία, ὑπογείως καὶ ὑπὸ πλήρη παράκρουση, λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῶν ὄχλων, ὄχι μόνον σὲ ἐπαρκῆ εὐπορία καὶ τρυφῇ καὶ ἐμφάνιση καλυτέρα ἀπὸ τὴν πρώτη διαβιοῦσε, ἀλλὰ

⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 22. κ. ἐ. ἀπὸ, Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶσ, «Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων», κεφ. 1, μετάφραση δική μου, , «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 15, κ. ἐ., καὶ σελ. 10, καὶ «Ἀπ’ τῆ μουσικῆ στῆ γραμματικῆ», σελ. 15 κ. ἐ. καὶ «Ἡ εὐαίσθησις τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 43, κ. ἐ.

ἀπολάμβανε καὶ τὶς τιμὲς καὶ τὴν προστασία τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἔδει ἔχειν ἢ φιλόσοφος ῥητορική, καὶ ἀνηγορεύθη μόνη της εἰς δεσπόζουσιν θέσιν, ἢ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορική, καὶ ἦταν ὑπερβολικὰ φορτικὴ καὶ ἐνοχλητικὴ καὶ σὸ τέλος της κατήντησε τὴν Ἑλλάδα ὅμοια μὲ τὶς ἄσωτες καὶ κακοδαίμονες οἰκίεες».

Ἄλλο παράδειγμα, ὁ Φιλόστρατος ἔζησε τὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀναφέρεται, σὸ «Βίοι τῶν σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δευτέρου αἰῶνα: «ἢ μεσογαία» ἔφη «τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστει Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυνερρηκότα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἢ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὐσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει».⁶ Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπ' τὸν Ἀγαθίωνα, φίλο τοῦ Ἡρώδου, στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδὴ κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστὺ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὀλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων»· πλημμύριζαν αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτά τους καὶ τὶς συνήθειές τους καὶ τὰ «τρισβάμβαρα ἑλληνικά των». «Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, λέει ὁ Ἀγαθίων, βρίσκει κανεὶς σχολεῖον τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐπειδὴ ἐπ' ἀμοιβῇ δέχονται νεαροὺς ἀπ' τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντο καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικὰ ἔθνη ὑφίστανται τὴν παραφθορὰ τῆς γλώσσης των περισσότερον, παρὰ συμβάλλουν αὐτοὶ στὴν εὐγλωττία· ἢ μεσογαία ὅμως ἐπειδὴ εἶναι ἄμοιρος βαρβαρικῶν ἐπιδράσεων διατηρεῖ καθαρὸ τὸν λόγον της καὶ ἢ γλῶσσα της τὴν γνήσια ἀτθίδα ἀποψάλλει». Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Φιλοστράτου ἰσχύουν καὶ στὶς μέρες μας μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀμερικανόθρεπτων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς βάρβαρης γλώσσας τους στὴν καθημερινὴ μας ζωὴ καὶ στὴν ἐκπαίδευση τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία»...

Ὁ Φιλόστρατος μᾶς περιγράφει τὸ τί γινόταν στὶς ἑλλαδικὲς χῶρες, κατὰ τὴν πλέον εἰρηνικὴν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας· οἱ κάτοικοι τῆς Μεσογαίας ἦταν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὅπως συνέχισαν οἱ ὄρεινοὶ καὶ ἡμιορεινοί, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς τους, ἦταν προάγγελοι τῶν πεδινῶν. Τὰ δύο ρεύματα τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι εὐδιάκριτα καὶ δὲν παραγράφονται μὲ τίποτε, ὅπως ἐπιθυμοῦν διακαῶς οἱ ἱστορικοὶ τῆς μεταπολιτευτικῆς καὶ ἀτλαντοκομμουνιστικῆς περιόδου· ἢ διαφορὰ ἐστιάζεται στὸν λόγο, τὸν προφορικὸν τους καὶ τὸν μουσικὸν τους, στὴν

⁶ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, «Ὁ κερσὸς ἰμάς», σελ. 44 καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 34, κ.έ.

ρητορική, στην έκφορά, ἄδομένω και μὴ ἄδομένω λόγῳ, κατὰ τοὺς προγόνους μας, ὅπως τὰ γνώριζαν ἄριστα αὐτοί· φαίνεται ὀλοκάθαρα ὅμως, μέσα ἀπ' τὰ γραπτά τους, ἡ θλίψη τους γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἡ νοσταλγία καὶ ὁ διακαὴς πόθος τους γιὰ ἀναβίωση τοῦ ἐλευθέρου πολιτικοῦ λόγου τῆς φιλοσόφου ῥητορικῆς.

Πρόσθετη ἀπόδειξη συναντᾶμε στὸν Πλούταρχο, τὴν ἴδια περίπτου ἐποχή· εἰς τὰ «Ἠθικά» του, τὴν ἔκφραση τοῦ πόνου του γιὰ τὴν κατάπτωση τῶν Ἑλλήνων: Ὁ Πλούταρχος προβαίνει σὲ παραπλήσια παρατήρηση: "«πρόσεστι δ' ὑπόκρισις πρέπουσα τῷ ἦθει τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ' οἱ μὲν αὖστηροὶ καὶ χαρίεντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἄνδρῳ καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμῆιν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης».⁷ Εἰς τὰ «Συμποσιακά» του, καὶ στὸ ἑβδομο βιβλίον καὶ ὄγδοον πρόβλημα, «Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρά δεῖπνον», ἐξετάζει τὶς σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἦθος. «Προστίθεται λέει στοὺς δραματικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἐρμηνεία, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἔκφορα τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὖστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεία, χρηστοθήεια, ἠθικὴ διαγωγή, ἀγχίνοια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαρίεντες δηλαδή, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνδρῳ καὶ μὲ τρύπια τὰ ὦτα λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἀγενεῖς καὶ μὲ χαμερπῆ νοσοτροπία, δι' ἀπειροκαλίαν, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Ἀριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολὴν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιον γένος, ἐξεδιώχθησαν. καὶ δὲν θὰ ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλύτης», καταλήγει διὰ στόματος Διογενιανοῦ. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του μιλάει ὁ Πλούταρχος εἰς τὰ «Συμποσιακά» του· λέει ὅτι τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθεῖ μόνο σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ἀνεξαρτήτως τῶν μεγίστων νόμων τοῦ Πλάτωνος. Τὴν προσωπικὴ τους σφαιρα ζωῆς προστάτευαν οἱ χαρίεντες."

⁷ Ὅρα, Πλούταρχο, «Συμποσιακά», βιβλ. ζ', κεφ. η', παρ. 1, (711γ), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις». «Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 41, κ. ε, καὶ «Ἀπ' τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σ. 7, κ. ε.

Ὁ ἴδιος πόθος καταγράφεται καὶ εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας, μὲ τὴν ἔμφασή τους στὸν ἁρμονικὸ ἀδόμενο λόγο, εἰς τὴν ὑμνωδίαν τῆς Ὁρθοδοξίας· ἀπ’ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα μέχρι τὸν Μέγα Βασίλειο, τὸν Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ, τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, τὸν πατριάρχη Φώτιο, τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο, Ἰωάννην Κουκουζέλη, Πέτρο Πελοποννήσιο, ἑκατοντάδες ἄλλους, ὅλοι τους ἐξέφραζαν τὸν ἐνιαῖο ἀδόμενο ἁρμονικὸν λόγον τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης -καθὼς ὁ μὴ ἁρμονικὸς εἶναι ἀνάρμοστος καὶ προσήκει, εἰς τοὺς ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ἔχοντας βάσεις, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ποὺ ἀνάγει εἰς τὸν μέγαν μουσικὸν καὶ διδάσκαλον τοῦ Περικλέους τὰς θέσεις αὐτάς, τὸν Δάμωνα⁸ καὶ τῶν ἰσοτίμων σχέσεων τῶν πιστῶν πρὸς τὸν θεὸν τους.

Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Γεώργιον τὸν Χοιροβοσκὸν ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς συνεχοῦς παραδόσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τῆς προφορᾶς τῆς καὶ τῆς γραφῆς τῆς, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔκτου καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο, ἀπ’ τὰ μαθήματα τοῦ Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκοῦ, διακόνου καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πανδιδακτηρίου, ἐνισχύει τὴν ἄποψη τῆς ζωντανῆς ἐλληνικῆς, ἀκόμη καὶ στίς πιὸ σκοτεινὲς περιόδους τοῦ Μεσαίωνα· τὰ διασωθέντα χειρόγραφα εἶναι μᾶλλον σημειώσεις τῶν μαθητῶν του, κατὰ τὰς παραδόσεις του εἰς τὸ Πανδιδακτήριον, δηλαδὴ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς βασιλευούσης, ἐνῶ ἀκόμη ὑπῆρχαν καὶ οἱ μεγάλες «πανεπιστημιακὲς» σχολὲς εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλὰ καὶ οἱ μικρότερες, εἰς Βηρυττόν, Γάζαν, Ἐφεσον, Νικομήδειαν, Καισάρειαν Καπαδοκίας, Σμύρνην, Θεσσαλονίκην καὶ ἄλλες· τὰ σχόλιά του ἀφοροῦν τὴν διδασκαλίαν τῆς γραμματικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακός, τοῦ πρώτου συστηματικοῦ γραμματικοῦ στὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἀκμάσαντος περὶ τὸ 100 π.Χ. εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, δηλαδὴ γίνονται περίπου ἑπτακόσια χρόνια μετὰ. Σὲ λίγες δεκαετίες, μισὸν αἰῶνα περίπου ἀργότερα, θὰ ἀκολουθήσει ἡ ἰσλαμικὴ κατάκτηση καὶ τὸ κλείσιμο τῶν σχολῶν στίς ἀφρικανικὰς καὶ ἀσιατικὰς ἐπαρχίας, ὅπως καὶ ἡ δευτέρα πυρπόλησις τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας, μετὰ ἀπὸ ἐκείνην ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ἑπτὰ αἰῶνες πρὶν, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν γραμμάτων· οἱ Ἄραβες διατήρησαν τὴν ἔφεση πρὸς τὰ γράμματα, ἔστω κι ἔρπουσαν κατὰ τὴν πρώτην ἐποχὴν.

Ὁ Γεώργιος Χοιροβοσκός, ὅπως ἀντιλαμβάνεται ὁ μετέπειτα ἀναγνώστης ἀπὸ τὰς σημειώσεις τῶν παραδόσεων τῶν μαθητῶν του εἰς τὸ Πανδιδακτήριον, ἀναφέρεται, τουλάχιστον εἰς τοὺς μαθητάς του, εἰς θέματα γνωστά καὶ ἐπομένως εἰς τοὺς κύκλους τῶν μορφωμένων οἱ ὁποῖοι

⁸ Ὅρα, ὁ.ἀν. «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 12, καὶ Πλάτωνος, «Πολιτεία», 400β.

μᾶλλον εἶχαν κάποια ἐξοικείωση μὲ αὐτὰ ἀπ’ τὶς προηγούμενες βαθμίδες τῆς κοσμικῆς ἐκπαιδύσεως, ἂν καὶ ἐδιδάσκετο ἡ ἀρχαία γραμματεία καὶ εἰς τὴν θύραθεν παιδεῖαν· βρισκόμαστε πιθανόν στὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου, ἢ καὶ ἴσως τοῦ φρικτοῦ τυράννου Φωκᾶ, μὲ ἀπόλυτη τὴν κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Μεσόγειον, ἐνῶ δὲν εἶχε ἀκόμη καταρρηθεῖ διὰ νόμου ἡ λατινικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖο ἔγινε λίγες δεκαετίες μετὰ ἀπ’ τὸν Ἡράκλειο. Παραδίδει λοιπὸν ὁ διδάσκαλος, ἀντλῶντας ἀπ’ τὸν Ἀριστοτέλη μᾶλλον: «Τραγωδία λέγεται τὰ τῶν τραγικῶν ποιημάτων, ὡς τὰ τοῦ Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους καὶ Αἰσχύλου καὶ τῶν τοιούτων. γέγονασι δὲ οὗτοι ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν Ἀθηναίων. τραγικοὶ δὲ ὄντες, καὶ θέλοντες ὠφελεῖν κοινῇ τοὺς τῆς πόλεως, λαμβάνοντες τινὰς ἀρχαίας ἱστορίας τῶν ἡρώων, ἐχούσας πάθη τινά, ἔσθ’ ὅτε καὶ θανάτους καὶ θρήνους, ἐν θεάτρῳ ταῦτα ἐπιδείκνυντο τοῖς ὁρῶσι καὶ ἀκούουσιν, ἐνδεικνύμενοι παραφυλάττεσθαι τὸ ἀμαρτάνειν»⁹.

Ἡ ἀνάγνωση εἶναι βατὴ στὴν ἐποχὴ μας, δηλαδή ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει ἀλλάξει καὶ πολὺ τὰ χίλια τετρακόσια αὐτὰ χρόνια· συνάγονται ὁμως ὀρισμένα χρήσιμα συμπεράσματα, καθὼς φαίνεται ὅτι οἱ μαθητὲς εἶχαν ἀκουστὰ ἢ εἶχαν διαβάσει γιὰ τὴν τραγωδία, ἀλλὰ δὲν εἶχαν διδαχθεῖ εἰς τὸ θέατρο τραγωδίας, διὰ τοῦτο ἴσως δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη διδασκαλία, καθὼς ἦταν ἀδιανόητο κάτι τέτοιο· δεύτερον, γίνεται κάποια ἱστορικὴ ἀνάμιξη τῶν τραγικῶν, καθὼς ἀντιστρέφεται ἡ χρονολογικὴ τους σειρὰ, ἀλλὰ ἴσως αὐτὸ εἶναι λάθος τῶν μαθητῶν του, ἐνῶ ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση τὸν διδακτικὸ πρὸς τοὺς πολίτας χαρακτῆρα τῆς τραγωδίας, «παραφυλλάττεσθαι τὸ ἀμαρτάνειν», ἀλλὰ ἀποφεύγει ἀναφέρειν τὸν ὀρισμὸ τοῦ φιλοσόφου, μᾶλλον ἐπειδὴ θὰ ἦταν πιὸ δυσνόητος στὴν ἐποχὴ του. Μεταφέρει στὴν καθημερινότητά του ὁ γραμματικὸς, γραμματιστὴς κατὰ τὸν τίτλον του, τὰς παραινέσεις τῶν τραγικῶν ποιητῶν, «δεῖ οὖν, ὡς προεῖρηται, ὡς οἶόν τε βίον ἀναμάρτητον καὶ φιλοσοφώτατον μεταδιώκειν. ἐπ’ ὠφελείᾳ οὖν τῶν πολιτῶν ἢ τῶν τραγικῶν ποίησις ἐγένετο», προσθέτει ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας του δείχνει ὅτι ἡ ἔννοια πολίτης, τουλάχιστον ὡς ἔννοια, ἦταν κατανοητὴ ἀπ’ τοὺς μαθητὲς του, ἀλλὰ ὑπογραμμίζει καὶ κάτι ἄλλο: «ταύτην οὖν τὴν τραγωδίαν φησὶ δεῖν ὁ τεχνικὸς ἡρωϊκῶς ἀναγιγνώσκειν, τουτέστιν μεγάλη τῆ φωνῆ». Ἐπιμένει σὲ κάτι δεδομένο στὴ διδασκαλία τῆς γλώσσης, διότι ὁ «διδάσκαλος» τοῦ Διονύσιος δίδει τὸν ὀρισμὸ τῆς γραμματικῆς, «γραμματικὴ ἐστὶν τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων»¹⁰. ἡ ζωντανὴ παρουσία τῆς ἀρχαίας γραμματείας ὑπογραμμίζεται. Καὶ στὴν ἐπόμενη παράγραφο, τὴν «Περὶ ἀναγνώσεως», γράφει: «ἀνάγνωσίς ἐστὶ ποιημάτων καὶ συγγραμμάτων

⁹ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ, «Σχόλια εἰς Διονυσίου τοῦ Θρακὸς Γραμματικὴν», κεφ. Β', Περὶ ἀναγνώσεως», ἐκδόσεις Teubner, σελ. 746, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ῥῥὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 25, κ. ἐ.

¹⁰ Αὐτόθι, σελ. 629.

ἀδιάπτωτος προφορά»· ἡ συνεχῆς προφορά προσδιορίζει τὴν ἀνάγνωσι, ὀφείλει λέγεσθαι πάντοτε μεγαλοφώνως, καὶ συνεχίζει: «*Ἀναγνωστέον δὲ καθ' ὑπόκρισιν, κατὰ προσωδίαν, κατὰ διαστολήν· ἐκ μὲν γὰρ τῆς ὑποκρίσεως τὴν ἀρετὴν, ἐκ δὲ τῆς προσωδίας τὴν τέχνην, ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὀρώμεν*». Ἡ λέξις διαστολή στὴ μουσικὴ σημαίνει ἡ παῦσις μεταξὺ τῶν λέξεων καὶ ἐξ αὐτῆς προῆλθον τὰ σημεῖα τῆς στίξεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, γενικευθέντα μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς κάποιες δεκαετίες ἀργότερα, διὰ τοῦτο καὶ ἐπεξηγεῖται· ἡ λέξις ὑπόκρισις χρησιμοποιεῖται ἐπὶ τοῦ καταδειξαι ὅτι ἡ ἀνάγνωσις μεγαλοφώνως ἐμπεριέχει καὶ τὴν δραματικὴν πλοκὴν, ἀνεξαρτήτως τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, τὴν ὑπόκρισιν, ὅπως καὶ στὸ θέατρο, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωδία διὰ τὴν παρουσίαση τῆς δραματικῆς πλοκῆς τοῦ λόγου, καὶ τὴν διαστολήν, τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν, ὡς προσφέρουσα τὴν καλύτερα προσέγγιση τοῦ νοήματος. Τὰ ἄλλα μᾶς εἶναι γνωστά.”

Ἔτσι, τὸν ἕκτο πρὸς ἔβδομο αἰῶνα ἐδιδάσκοντο τὰ παιδιὰ τὴν ἑλληνικὴν, ὅπως τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, «*παρὰ τοῖς μετρικοῖς*», κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ ἔμφαση μάλιστα στὴν προφορά, ἐπειδὴ μεγαλοφώνως ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσις: «*Ἀναγνωστέον δὲ καθ' ὑπόκρισιν, κατὰ προσωδίαν, κατὰ διαστολήν· ἐκ μὲν γὰρ τῆς ὑποκρίσεως τὴν ἀρετὴν, ἐκ δὲ τῆς προσωδίας τὴν τέχνην, ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὀρώμεν*». Ποῦ βρῆκαν οἱ φραγκολάγνοι φιλόλογοι τὴν ἀλλαγὴ τῆς προφορᾶς στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ; Δὲν ἀπαντοῦν, δικαίωμά τους. Ἐμεῖς ἓνα προσθέτουμε, ἴδια παραμένει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία, τὰ τελευταῖα δύο χιλιάδες χρόνια.

Παρεκτροπή πρὸς τυραννίαν

Ὁ ἐνιαῖος λόγος διατηρεῖται αὐτούσιος ὡς ἀδόμενος, μὲ τις παραλλαγές του κατὰ τοὺς ῥυθμούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τις ἀποκλίσεις του, ἀναλόγως πρὸς τὸ προσωπικὸ ἦθος ἐκάστου· ἡ παρουσία τῆς παραδοσιακῆς μουσικῆς στὰ χωρῖα καὶ στὶς συνοικίες, μὲ τις ἀποχρώσεις της κατὰ τὴν περιοχὴ προελεύσεώς τους, εἶναι ὀλοζώντανη, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄριστη ἀνάμιξη μεταξὺ τους, μετὰ τις ἐπιμιξίες τῶν παιδιῶν τους. Ὅπως διατηροῦν τὸν γνήσιο καὶ ἀρμονικὸ προφορικὸ λόγο τους, χωρὶς τὴν χρῆση τῶν ἀμερικανόφερτων παρεκκλίσεων καὶ τῆς κοινοβαρβαρικῆς τοῦ Κολωνακίου καὶ τῶν «καλῶν» προαστείων τῆς σοσιαλκομμουνιστικῆς ὑποταγῆς, ἔτσι συνεχίζουν τὴν προαιώνιο σύνδεση τοῦ μὴ ἀδομένου πρὸς τὸν ἀδόμενο λόγο, μὲ κριτήριον τὴν μουσικὴν ἀρμονία καὶ τὸ ἐλεύθερο ἦθος· στὴν καθημερινότητά τοῦ λαοῦ, τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου, ἀναδεικνύεται καὶ κρίνεται ὁ λόγος του κι ὄχι στὶς περισπούδαστες ἀναλύσεις ἢ στὶς βαθυστόχαστες ῥήσεις ἐκάστου, ἐπειδὴ αὐτὲς εἶναι ἐκφράσεις τοῦ ἐλλόγου μέρους τῆς ψυχῆς του, τῆς λογικῆς διεργασίας τῆς διανοίας του, τῆς φρονήσεώς του, τῆς προσαρμογῆς του πρὸς τὰς ἄνωθεν θρησκευτικὰς ἢ ιδεολογικὰς ἐπιταγὰς, ἐνῶ τὸ τραγοῦδι, ὁ ἀδόμενος λόγος, ὁ χορὸς, ὁ ἔρωσ εἶναι ἐκδήλωση τοῦ ἀλόγου μέρους της, τῆς σωφροσύνης του καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τῆς ψυχῆς του.

“Ἐστὶν μὲν ἡ ψυχὴ, ὡς φαμέν, εἰς δύο μέρη διηρημένη, εἰς τε τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον. ἐν μὲν δὴ τῷ λόγον ἔχοντι ἐγγίνεταί φρόνησις ἀγχίνουα σοφία εὐμάθεια μνήμη καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐν δὲ τῷ ἀλόγῳ αὐταὶ αἰ ἀρεταὶ λεγόμεναι, σωφροσύνη δικαιοσύνη ἀνδρεία ὅσαι ἄλλαι τοῦ ἦθους δοκοῦσιν ἐπαινεταὶ εἶναι».¹¹ Σαφέστατος ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως καὶ ὁ διδάσκαλός του Πλάτων, ὅτι, «ἡ ψυχὴ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, εἰς τὸ λόγον ἔχον, τὸ ἔλλογον, καὶ εἰς τὸ ἄλογον. Εἰς μὲν τὸ λόγον ἔχοντα ἐγγίνεταί, φυτρώνει, εἶναι μέσα της, ἡ φρόνησις, ἡ ἀγχίνουα, ἡ ἐξυπνάδα, ἡ σοφία, ἡ εὐμάθεια, ἡ μνήμη καὶ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικὰ, εἰς δὲ τὸ ἄλογον αἰ λεγόμεναι ἀρεταί, ἡ σωφροσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καὶ ὅσαι ἄλλαι ἀποτελοῦν καθοριστικὸ παράγοντα τοῦ ἦθους». Στὴν δικαιοσύνη, ἡ ἐφαρμογὴ της ὑπάγεται εἰς τὸ ἔλλογον· ἡ ἀρχὴ της ὅμως, ἡ ἰδέα της ἀφορᾷ τὸ ἄλογον μέρος καὶ θεωρεῖται ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς δημοκρατίας. Τὸν σαφέστατο διαχωρισμὸ τῶν δύο λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς μᾶς δίδει ὁ Σταγειρίτης· τὸ λόγον ἔχον ἀφορᾷ τοὺς πάντες, ἐλεύθερους καὶ δούλους, διότι φρόνησις, ἀγχίνουα, σοφία, εὐμάθεια, μνήμη θεωροῦνται ἄριστα προσόντα γιὰ τὸν δούλο, ὅποτε καὶ γίνεται αὐτὸς πιὸ ἐμπιστος καὶ πιὸ

¹¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ «Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 49, καὶ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλαι», Β. Α', κεφ. ε', παρ. 1, (1185β4-8) μετάφραση δική μου.

ἀπαραίτητος στὸν δεσπότη του κι ἴσως καὶ ἀνταρχικὸς ἀπέναντί του. Εἰς τὸ ἄλογον ὅμως μέρος τῆς ψυχῆς ἐγγίγνονται αἱ κατ' ἐξοχὴν πολιτικαὶ ἀρεταί, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἀποτελοῦν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἠθους τοῦ πολίτου· ἡ φρόνησις εἶναι ἡ μετριότης, ἡ σύνεσις καὶ ἀντισταθμίζει τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην εἰς τὰς πολιτικὰς ἀποφάσεις, ἀλλὰ συμπληρώνει τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀπαίτησιν τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς σωφροσύνη.”

Ἡ μουσικὴ παράδοση, τὸ ἐπαναλαμβάνουμε, εἶναι τὸ γάργαρα νερὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως μεταφέρεται μὲ τὸ νανούρισμα τῆς μάνας καὶ τῆς γιαγιάς περισσότερο στὰ βρέφη καὶ διαμορφώνει τὴν πρώτη τους αἴσθησι μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, ὡς δεύτερο βῆμα, μετὰ τὸν θηλασμό καὶ τὰ φιλιὰ τῆς μητέρας τους· ἀναδύονται αὐτὰ στὶς ἀυθόρμητες ἐκρήξεις στὴν νεότητά του, μὲ τὴν συμμετοχὴ τους στοὺς δημοτικὸς χορούς, ἔστω κι ἂν δὲν τοὺς ἔχουν ἀκούσει ποτὲ σπίτι του, ἐπειδὴ εἶναι ἀριστερὸ καὶ τρέφονται οἱ γονεῖς τους, μὲ φραγκολάγνα μουσική. Ἐπιμένουμε στὸ θέμα αὐτό, ἐπειδὴ εἶναι ὁ καθοριστικὸς παράγων τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τοῦ ἀνθρώπου· ὅποιος τὸν ἀγνοεῖ ἐπιλέγει τὴν τυφλὴ ὑποταγὴ τοῦ στὴν μονοθεϊστικὴ θρησκεία ἢ στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἰδεολογία, εἶναι γεμάτη ἡ παγκόσμιος ἱστορία ἀπὸ δαύτους.

Ἐπανερχόμαστε στὴν διάκριση τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ τοῦ τυραννικοῦ, μὲ τὴν σταδιακὴ ἔκπτωσή του ἀπὸ ἀπράγμονα σὲ ἀχρεῖον καὶ κυνικόν· τὸ βλέπουμε καὶ στὴν ἐποχὴ μας, ἐλεύθερος πολίτης εἶναι ὅστις μετέχει κρίσεως καὶ ἀρχῆς, «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης.¹² Ποιὸ χαρακτηρίζει πρῶτον ὁ φιλόσοφος, τὸ «μετέχειν κρίσεως», στὴν ἀξιολόγησι τοῦ πολίτου, καὶ δεύτερον, τὸ «μετέχειν ἀρχῆς»· δηλαδή, ἡ ἄσκηση κριτικῆς πρὸς τὴν ἐξουσία, τὴν ὅποια ἐξουσία, κρατικὴ, θρησκευτικὴ ἢ ἰδεολογικὴ, κομματικὴ εἶναι πρῶτον. Πρὸς τὴν κρατικὴ εἶναι ἀυτονόητη, κι ἔχει ἀναλυθεῖ ἀρκετά, πρὸς τὴν θρησκευτικὴ, ἐπίσης, ὁ ἀποκαλυπτικὸς θεϊκὸς λόγος δὲν γίνεται δεκτὸς ἀπ' τοὺς Ἕλληνες, ἢ μᾶλλον γίνεται μόνο ἀπὸ ἐλαχίστους, ὅσοι εἶναι ἀπράγμονες κι τείνουν πρὸς τοὺς ἀχρεῖους, δηλαδή, τὶς τυραννικὲς φύσεις, ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων, «ἐλευθερίας δὲ καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις ἀεὶ ἄγευστος».¹³ Εἶναι ἀδύνατον στὶς τυραννικὲς φύσεις καὶ ἡ νοητικὴ σύλληψι τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ φιλίας· τὸ ζοῦμε αὐτὸ στὴν καθημερινότητά μας, μὲ τὶς μονοθεϊστικὲς καὶ τὶς ἰδεολογικὲς δεσμεύσεις, ὅλοι τους ἀντιλαμβάνονται τὴν ἐξάρτησή τους ὡς ἀπόλυτη

¹² Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Γ', κεφ. α', παρ. δ', (1275α22-23), μετάφρασι δική μου, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 56, ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι, 1993, «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 17, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»

¹³ «Πολιτεία», βιβλ. Θ', 576α.

ἀλήθεια καὶ φιλία, δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐπιλογή στὸ μυαλό τους. Ὅποιος δὲν ἀποδέχεται τὴν ἀντίληψή τους εἶναι ἐχθρός τους, μὲ ἄλογη νοοτροπία, καὶ ριπτέος εἰς τὰ Τάρταρα, ἀφοῦ δὲν συμφωνεῖ μαζί τους!

Ἡ νεώτερη ἐποχὴ δέσμευσε τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, μὲ τὶς ἐξαρτήσεις αὐτές, ἐμπλουτισμένες ἀπ' τὴν κυριαρχία τῆς δογματικῆς τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ· δευτερεύουσα σημασία ἔχουν οἱ τρεῖς αὐτές διαστάσεις τοῦ προβλήματος, καθὼς μᾶς ἔχουν ἀπασχολήσει εἰς πολλὰς «ἀναλύσεις», παρὰ μόνο γιὰ τὴν παντελῆ ἀπουσία τους στὴν δημοτικὴ μας παράδοση. Πρόκειται, γιὰ τὸ χάσμα, μεταξὺ τῶν ἀστικῶν στρωμάτων τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, μὲ τὴν ἀνατροφὴ τῶν κοριτσιῶν τους, μὲ τὰ γαλλικά τους καὶ τὸ πιάνο τους, καὶ τὴ χολλυγουντιανὴ κουλτούρα τῶν ἡμερῶν μας, καὶ τῶν λαϊκῶν στρώματων τῶν συνοικιῶν καὶ τῶν χωριῶν, ἀπ' τὴν ἄλλη, μὲ τὸ δημοτικὸ καὶ λαϊκὸ τραγοῦδι· ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὡς ζῶν ὀργανισμός, διέπεται κυρίως ἀπ' τὸν αὐθορμητισμὸ του καὶ ὁ δοῦλος τῆς ὁποιας μορφῆς ἀπ' τὴν λογικὴ του. Δὲν εἶναι τέλειο ὄν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἔχει τὴν ἔμφυτη δυνατότητα προσεγγίσεως τῆς τελειότητος, μόνο μέσῳ τῆς ἀρμονικῆς του ἐκφράσεως καὶ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς του, ἐνῶ ἐξ ἴσου διαθέτει τὴν τάση τῆς ἄρσεώς της, διὰ τῆς ἐκπτώσεώς του εἰς τὴν τυραννικὴν του φύση, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον φέρει μέσα του τὴν νοοτροπία της.

Ο τρόπος προσεγγίσεως τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἡ μελέτη τῆς, μὲ τὶς ἀξίες καὶ τὶς προτεραιότητες τῶν κατοίκων τῆς ἐκάστης ἐποχῆς, καὶ μάλιστα τοὺς κρίσιμους δύο προεπαναστατικούς αἰῶνες, ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον· τὸ τί πραγματικὰ πίστευαν ἐκεῖνοι κι ὄχι, τὸ πῶς ἐρμηνεύουμε ἐμεῖς σήμερα τὴν στάση τους. Ἐνα εἶναι γεγονός ἀδιαμφισβήτητο, τὸ κριτήριο γιὰ τὸ τί ἦταν, τὸ ἐξέφραζαν οἱ ὄρεινοὶ καὶ οἱ νησιῶτες κι ὄχι οἱ κάτοικοι τῶν πεδινῶν, ἔστω κι ἂν ἦταν πληθυσμιακὰ περισσότεροι· οἱ μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν ἐγγραμμάτων τους, ὅπως καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ γένους, μᾶς προσφέρουν τὴν καλύτερη ἐνημέρωση.

Ἡ ἀγνοία ἢ μᾶλλον ἡ ψυχολογικὴ ἀπόθνηξη τῆς γνήσιας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπ’ τὴν ἀστική καὶ ἀριστερὴ νεοελληνικὴ παραφιλολογία εὐκόλα ἐρμηνεύεται, ὡς προϊόν τῆς ἰδεολογίας τῆς καὶ τῆς προσηλώσεώς τῆς εἰς τὴν ἐξ Ἑσπερίας σοφίαν· ἡ πραγματικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς διαπάλης τῶν ἰδεῶν προσεγγίζεται, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν δυτικῶν θεωριῶν, στίς ὁποῖες ἐκφράζουν τὴν ἀπόλυτη πίστη τους, ὑποβιβάζοντας ἔτσι καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς τους, σὲ δουλικούς ὑποτακτικούς τους, ὅπως στίς μονοθεϊστικὲς θρησκείες. Ἐχει γίνει ἐκτενὴς ἐρμηνεία τῆς πορείας αὐτῆς εἰς τὰς «ἀναλύσεις» μας, ὅποτε ἐνδιαφέρει ἐλάχιστα ἢ ἀναφορὰ τους καὶ πάλι σὲ αὐτές, ἐνῶ εἶναι ἀνταπόδεικτη ἢ παράβλεψη τῆς γνησίας δημοτικῆς παραδόσεως στὴν ἱστοριογραφία τους· ὅταν ἀρχίζει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, μὲ ἀναφορὰ πρῶτα στίς ὁποῖες δυτικὲς θεωρίες καὶ μετὰ ἐπιχειρεῖται ἡ διερεύνηση τῶν πραγματικῶν γεγονότων, φυσικὴ συνέπεια εἶναι ἡ παρερμηνεία τους, καθὼς θυμίζουν τὴν ἀπόλυτη ὑποταγή τους στὴν βικτωριανὴ καὶ ἀποικιακὴ δεσποτεία, στὴν καλύτερη ἐκδοχὴ τους.

Τὰ ἔχουμε ὑποστῆ αὐτά, στὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν ὀρθολογικὴ προσέγγισή τῆς καὶ μὲ ἐπίκληση στὸν διαφωτισμό, ἕως τὴν βικτωριακὴ ἠθική, γιὰ ἐξήγηση τῆς παιδεραστίας καὶ ἄλλα, ὅπως γιὰ παράδειγμα, ὁ *K. J. Dover*, στὸ ἔργο του, «*The Greek homosexuality*» καὶ μὲ πυκνὴ ἀναφορὰ στὸν Ἀριστοφάνη¹⁴ τὰ κύρια θέματα τοῦ ὀξυτέρου κριτικοῦ τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ κορυφαίου ἐπίσης ὑπερασπιστοῦ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς τὰ ἀγνοεῖ, ὅπως τὶς ἀναφορὲς γιὰ τὸν χαυνόπρωκτο καὶ τὸν Κλεισθένη τοῦ Σιβυρτίου, ἢ καὶ εἰς τὴν τέταρτη παράβασίν του «*Τῶν Βατράχων*», τὸν ὕμνο τῆς δημοκρατίας, εἰς τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς ὀμιλεῖ ἐκ μέρους τῆς καὶ αἶρει, ὅλες τὶς προηγούμενες θέσεις του, ὡς εἰρηνόφιλος· ὄχι ὅτι γίνεται πολεμοκάπηλος, ἀλλὰ ἐπειδὴ διαπιστώνει, ὅτι κινδυνεύει ἡ ἴδια

¹⁴ Ὅρα, τὰς «ἀναλύσεις», «*Τοῦ Ἑμμελοῦς*», «*Στρεπτή δὲ γλώσσ’ ἐστὶ βροτῶν*», σ. 13, κ. ε.

ἡ δημοκρατία εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ, καὶ θέτει τὴν προστασία της ὡς κύρια ἀποστολή τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν. Δὲν τὸν ἄκουσαν καὶ σὲ ἐνάμισυ χρόνο ἀπώλεσαν τὰ πάντα καὶ ἐσώθησαν οἱ ἴδιοι, ταλαίπωροι καὶ ἐξαθλιωμένοι, χάρις στὴν μεγαλοψυχία τῶν Ἐφόρων τῆς Σπάρτης καὶ τὸν ἄγνωστο Φωκέα ποῦ τραγούδησε τὸν ἀνάπαιστο ἀπ' τὴν «Ἡλέκτρα» τοῦ Εὐρυπίδου, εἰς τὸ συμπόσιο τῶν νικητῶν, μετὰ τὴν παράδοσή τους στὸν Λύσανδρο.¹⁵ Αὐτὰ εἶναι γνωστά, ἀπλῆ ὑπόμνησή τους ἐπιχειρεῖται...

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ λόγου τοῦ Ἀριστοφάνους, μέσῳ τῆς ἀριστερῆς κοσμοθεωρίας ἀποκαλύπτει τὰ κίνητρα τῶν περισσοτέρων θεωρητικῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος: «Στὴν περίοδο αὐτὴ -405- ὁ Ἀριστοφάνης, σὰν ἐκπρόσωπος τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν ὑπερσυντηρητικῶν, προσπάθησε νὰ ἀντιδράσῃ ὅσο μποροῦσε στὴν κατάστασι αὐτὴ καί, φυσικά, θέλησε νὰ κωμικοποιήσῃ ὅλες τὶς ἐνέργειες καὶ τὶς προπαγάνδες ποῦ εἰκοῦσαν τὴν πολεμικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ τοῦ Κλεοφῶντος... ὑποσημείωσι, «Τὰ ὅσα λέει ὁ γάλλος ποῦ προλογίζει τὴν ἐκδόσι τῶν Βατράχων στὴ σειρὰ τῆς «Collection des Universités de France», πὼς τάχα ὁ Ἀριστοφάνης «ἔβαλε κατὰ μέρος κάθε κομματικὸ συμφέρον καὶ προσωπικὴ συμπάθειά καὶ σκέφτηκε μόνον τὸ γενικὸ συμφέρον» εἶναι ἀέρας φρέσκος καὶ ἀνιστόρητος φλυαρία».¹⁶ Ἡ ἀναφορὰ, περιττὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἔγινε μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ καταδείξῃ τὴν λογικὴ καὶ τὴν θεώρησι τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπ' τοὺς ἀριστεροῦς· φυσικά, πολὺ περισσότερο ἐντεταγμένη στὶς «προοδευτικὰς» θεωρίαι εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων τῆς νεωτέρας ἐποχῆς καὶ κυρίως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἔτσι, ἀνάγουν σὲ πρώτους παράγοντες τὸν διαφωτισμὸν καὶ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασι, καὶ ὀλιγώτερον τὴν ἀμερικανικὴν, ἐνῶ παραμερίζουν τοὺς διδασκάλους τοῦ γένους καὶ τὴν ἀκριβῆ καταγραφὴν τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῶν προηγουμένων εἰσβολῶν τῶν ἄλλων βαρβάρων.

¹⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οὐ μέγ' ἔργον εὖ λέγειν», σ. 13, κ. ἐ.

¹⁶ Ἀριστοφάνους, «Βάτραχοι», εἰσαγωγή, μετάφρασι, σχόλια, Α. Μελαχρινός», σελ. 6, εἰσαγωγῆς, (μὲ τὴν διατήρησι τῆς γλάσσης του), ἐκδόσεις, «Ι. Ζαχαρόπουλος».

ὙΟασις εὐημερίας

Ἡ περιγραφή, ὅλων σχεδὸν τῶν περιηγητῶν ὅσων ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἑλλάδα προεπαναστατικὰ καὶ τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, καὶ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἐγκωμιαστικὴ γιὰ τοὺς ὀρεινοὺς τῆς οἰκισμοῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς πεδινούς· πολλοὶ μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς συγκρίνουν τὸν τρόπο ζωῆς τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν, μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐνῶ κάποιοι, ὅπως ὁ Φηλιξ ντέ Μπωζούρ, τὸν χαρακτηρίζουν ἀνώτερο, ἰδιαίτερος ἐκείνου τῶν Ἀμπελακίων ἢ τῶν Καλαρρυτῶν ἀπ' τὸν Φραγκίσκο Πουκεβίλ ἢ τοὺς ἐλαχίστους πού ἐπεσκέφθησαν τὴν Μοσχόπολη, ὅπως καὶ στίς μέρες μας, πού στὴν ἀκμὴ τῆς ἦταν μεγαλύτερη πόλις ἀκόμη κι ἀπ' τὴν Θεσσαλονίκη. Ἡ ἀναφορὰ στίς περιγραφές τῶν τρίτων ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰ ἕναν κυρίως λόγο, ἐπειδὴ γνωρίζουν ὅλοι τους τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία, καθὼς εὐγενεῖς ἢ πλούσιοι μόνο μποροῦσαν νὰ ἐπιχειρήσουν τὰ ταξείδια αὐτὰ καὶ νὰ κάνουν τὴν ἀξιολόγησι, ἐνῶ οἱ παρατηρήσεις τους ἀπηχοῦν καὶ τὸ ἦθος τους, σὲ σύγκριση μάλιστα μὲ τίς δικές τους πόλεις, καὶ τοὺς πεδινούς, τοὺς καμπίσιους στίς ἑλληνικὲς περιοχές.

Στὴν ἀνάταση τοῦ γένους συνέβαλαν τρεῖς ἀποφασιστικοὶ παράγοντες· πρῶτος, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ χάους, ἀπέναντι στοὺς κατακτητές, ὡς πρὸς τὴν θρησκεία καὶ τὴν παιδεία, μὲ τίς ρίζες τους στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, καὶ μὲ καθοριστικὸ ρόλο τὴν μουσικὴ ἀρμονία στὴν ὕμνολογία τῆς· δεύτερος, ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παιδείας στοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους καὶ στὰ νησιά, μὲ προέκτασή τους στίς παροικίες στίς εὐρωπαϊκὲς πόλεις καὶ ὀλοκλήρωσή τους, μὲ τὴν δεσπόζουσα θέση τῶν ἐξαγωγῶν τους καὶ τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου προεπαναστατικὰ, ὅπως καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, συμπληρωματικοῦ καὶ σὲ πιὸ ἀνθρώπινες καὶ ἰσοτιμίας βάσεις ἀπ' τὸν γαλλικὸ τρίτος, ἡ ἐδραία πεποίθησι τῶν κατοίκων τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν καὶ τῶν νησιῶν, ὅτι διαθέτουν τὴν στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ, ἔναντι τῶν Τούρκων, μὲ τὰ καράβια, τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματωλοὺς, παρὰ τὴν ἀριθμητικὴ τους ὑστέρηση. Συνοπτικὰ ἀναφέρονται αὐτὰ, κι ὄχι μὲ τὴν διάθεσι τῆς ἐξονυχιστικῆς ἀναλύσεώς τους. Οἱ τέσσερες ἐνιαῖοι θεσμοί, ἐπίσης, διεδραμάτισαν τὸν καθοριστικὸ τους ρόλο.

Ὁ Νικόλαος Γεωργιάδης, πρῶτος δήμαρχος τοῦ Βόλου, μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσι τῆς Θεσσαλίας, τὸ 1881, ἱατρός καὶ μέλος τῆς χρυσοῦς νεολαίας τῶν Ἀθηνῶν στὰ φοιτητικὰ του χρόνια, τὴν δεκαετία τοῦ 1860, εἶχε ἐξορισθεῖ στὴν Λάρισα, 1875-1877, μόλις ἐπέστρεψε στὴν γενέτειρά του καὶ καλλιιεργοῦσε τὸν πόθο τῆς ἀνεξαρτησίας, ὅπου γράφει, γιὰ τίς ἄθλιες συνθήκες τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος: «ἐν τοιοῦτοις χωρίοις

λοιπὸν διεβίωσεν ὅλους αἰῶνας ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, κατορθώσας ἐν τῷ μέσῳ γόνων καὶ θρήνων, στεναγμῶν καὶ δακρῶν, νὰ διατηρήσῃ ἀλώβητον τὸν ἐθνισμόν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν θρησκείαν αὐτοῦ... Ὅλως ὁμως ἀλλοίαν ὄψιν παρέχουσι τὰ περιβάλλοντα αὐτὴν καλλίκομα ὄρη... ἐκεῖ ἐντὸς δρυμῶνων καὶ χαραδρῶν, ὅπου ὁ βέβηλος ποῦς τῶν κατακτητῶν δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσδύσῃ, συνωκίσθη ὁ φίλεργος καὶ βιομηχανικὸς πληθυσμὸς τῶν πεδιάδων, ἰδρύσας κοινότητας, αἵτινες ἀπέβησαν ἀνθηραὶ καὶ διάσημοι οὐ μόνον κατὰ τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ τινες καὶ κατὰ τὴν Εὐρώπην. Τὰ ἐπὶ τοῦ Πηλίου ἀνθηρότατα 24 χωρία, τὰ Ἀμπελάκια, ἢ Ραψάνη, ἢ Τσαριστάνη, ἦσαν τὸ ἀντικείμενο τῆς περιεργείας καὶ τοῦ θανμασμοῦ τῶν ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπισκεπτομένων τὴν Θεσσαλίαν περιηγητῶν... ἢ Ραψάνη, ἢ Τσαριτσάνη καὶ ὁ Τύρναβος ἠμιλλῶντο ἐπιτυχῶς μετὰ τῶν Ἀμπελακίων, καὶ ἐν γένει πᾶσα ἢ περιβάλλουσα τὴν πεδιάδα ὄρεινὴ Θεσσαλία παρίστανε ὄασιν εὐημερίας καὶ ἐμπορικῆς κινήσεως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κακοδαιμονίαν καὶ κατὰπτωσιν, ἣτις ἐπεκράτει ἐπὶ τοῦ Θεσσαλικοῦ πεδίου».¹⁷

Εἶχε προηγηθεῖ, ὀγδόντα χρόνια περίπου πρὶν, ὁ Φηλιξ ντὲ Μπωζούρ, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Θεσσαλονίκη, κατὰ τὴν περίοδο τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὁ ὁποῖος γράφει γιὰ τὰ Ἀμπελάκια: «Στὸ χωριὸ αὐτὸ τὰ κακὰ καὶ οἱ ἔγνοιες, πὺν γεννάει ἢ ὀκνηρία εἶναι ἄγνωστα. Οἱ καρδιές τῶν Ἀμπελακιωτῶν εἶναι ἀγνές καὶ τὰ πρόσωπά τους εὐχαριστημένα. Ἡ σκλαβιά πὺν μαραίνει στὰ πόδια τους τὶς πεδιάδες, πὺν βρέχει ὁ Πηνειός, δὲν ἔχει ἀνεβεῖ καθόλου στοὺς λόφους τους... Ποτὲ ἄλλοτε δὲν συγκροτήθηκε ἔταιρεία ἐπάνω σὲ τόσο μελετημένες οἰκονομικὲς βάσεις καὶ ποτὲ ἄλλοτε δὲν μεσολάβησαν λιγώτερα χέρια, γιὰ νὰ διεκπεραιώσουν ἕναν τόσο μεγάλο ὄγκο ὑποθέσεων».¹⁸

Μία ἀναφορὰ ἀκόμη κρίνεται ἀπαραίτητη, ἐκείνη τοῦ Δ. Κ. Τσοποτοῦ, στὸ πρωτότυπο ἔργο του, «Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας»: «Πρὶν ὁμως ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μετέπειτα, ὡς Τυράννου τῶν Ἰωαννίνων διαβοήτου καταστάντος τούτου Ἀλῆ πασᾶ, καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν τε γεωργῶν καὶ τῆς Γεωκτησίας, ἃς στρέψωμεν τὸ βλέμμα ἡμῶν εἰς τινὰ αἰθριώτερα σημεία τοῦ Θεσσαλικοῦ ὀρίζοντος, πρὸς τὰς ὄρεινὰς χριστιανικὰς κοινότητας τῆς Θεσσαλίας, ἔνθα περὶ τοὺς χρόνους τούτους ἢ ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας, τοῦ ἐμπορίου, τοῦ πλοῦτου τῶν Ἑλλήνων

¹⁷ «ΘΕΣΣΑΛΙΑ», ὑπὸ Νικολάου Γεωργιάδου, ἱατροῦ, Θετταλομάγνητος, Ἐν Αθήναις, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἑρμοῦ, Παρὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν, ἀριθμ 2, 1880, σελ 142-43.

¹⁸ Φηλιξ Μπωζούρ, «Πίνακας τοῦ Ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν Τουρκοκρατία (1787-1797), Παρίσι, ἔτος VIII (1800), ἐκδόσεις, Ἀδελφῶν Τολίδη, Ἀθήνα, 1974, σελ. 142, 144.

κατοίκων, καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων ἀπετέλουν φωτοστέφανον, οὕτως εἰπεῖν, περιβάλλοντα τὸν ἐπὶ τῆς γεωργικῆς πεδιάδος τῆς Θεσσαλίας ἐπικαθήμενον ζόφον τῆς δουλείας, πενίας, ἀμαθείας καὶ ἀναρχίας, καὶ διατρανοῦντα τὴν ζωτικότητα τῆς φυλῆς καὶ τὸ γόνιμον αὐτῆς πνεῦμα».¹⁹

Ἡ ταύτιση τῆς νοοτροπίας τῶν ἀριστερῶν καὶ φραγκολάγων τῆς χώρας μας τοὺς δύο αἰῶνες τῆς ἀνεξαρτησίας μας, μὲ τοὺς ἀχρεῖους καὶ κυνικούς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῶν ἄλλων κατακτήσεων, ἀναδύεται μόνη της· εἶναι οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς χαρακτῆρες, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντες πρὸς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας, τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῶν ἄλλων ἐποχῶν. Δὲν διαφέρουν σὲ τίποτε σχεδὸν μὲ ὅσους, κατὰ τὴν ρωμαϊοκρατία, εἶχαν ἀποδεχθεῖ, ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τους, «ἀφόρητος ἀναιδεῖα θεατρικῆ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλον παιδεύματος οὐδενὸς μετειληφνῶν ἐλευθερίου... καὶ ἦν φορτικὴ τις πάνυ καὶ ὀχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις», τοὺς ἀρμόζει τέλεια στὴν πολιτικὴ τους πρακτικὴ ἢ καθημερινότητά τους καὶ ὁ τρόπος ζωῆς τους εἶναι, ὅπως, «οἱ δ' ἀνάνδρῳ καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησὶν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἂν, εἰ τὸ πᾶμπαν ἐκβαλοῦσιν».

Τὰ ζήσαμε τὴν τεσσαρακονταετίαν, στὴν καταλήστευση τοῦ δημοσίου χρήματος, ὅπως ἔκανε «ἡ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορικὴ», πού ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ὅμοια μὲ «ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις», κι ἔγινε μὲ τοὺς ἐργατοπατέρες καὶ τὰ νέα τζάκια τῶν σοσιαλιστικῶν παραλλαγῶν· ἄλλωστε ἐνεκολπώθησαν τὴν χολλυγουντιανὴ μουσικὴ καὶ τὰ ἦθη της, ἐνσωματωμένοι ὀλόψυχα στὴν ζωὴ τῆς Φραγκίας καὶ τῶν βορείων προαστείων, οἱ ὅποιοι «ὡς φησὶν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν... καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἂν, εἰ τὸ πᾶμπαν ἐκβαλοῦσιν» καὶ παντελῶς ἀποκομμένοι ἀπ' τὴν συνοικίαν καὶ τὰ χωριά. Τὸ ἴδιο ἀνατριχιάζουν καὶ οἱ σημερινοὶ φραγκολάγοι, ὅπως δείχνουν στὶς ἀντιδράσεις τους πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ρίζαν, τὴν ἀρμονία καὶ τὴν προσφιλῆ τῆς γλώσσης μας, ἀλλὰ καὶ τῆς ταυτίσεως, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, τοῦ ἀδομένου καὶ μὴ ἀδομένου λόγου· γλωσσολόγοι, ἔθνικὸς καὶ ἄλλοι, ἀντιγράφουν καὶ προπαγανδίζουν τὴν εὐρωπαϊκὴν νεόκοπὴν θεωρίαν κι ἀποκρύπτουν ἢ ἀγνοοῦν τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, Ἡρακλείτου, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, ἄλλων, γραμματικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας, τοὺς μελωδοὺς καὶ

¹⁹ Δ. Κ. Τσοποτοῦ, «Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας, κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», Αθῆναι, 1912, ἀνατύπωση, Ἐπικαιρότητα, 1974, σελ. 165.

πατριάρχας, Φώτιον, Αρχιεπισκόπους, Ευστάθιον, διδασκάλους τοῦ γένους καὶ μεγάλους φιλολόγους καὶ μετρικούς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς. Δὲν τὰ ἀναφέρουν κἄν, σὰν νὰ ἄρχισε ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς μουσικῆς τῆς τὰ ἑκατὸν πενήντα τελευταῖα χρόνια, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς γλωσσολογίας στὴν Δύση· ὅπως καὶ μὲ τὶς ἐπεμβάσεις τους στοὺς ἐκδοτικούς οἴκους, παρεμποδίζουν τὴν ἔκδοση καὶ κυκλοφορία βιβλίων ἢ ἄλλες μορφές ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρας γνώμης, πλούσιες στὴν ἐποχὴ μας, μὲ γνήσιες ἑλληνικὲς ρίζες, στὴ χειρότερη ἴσως λογοκρισία στὰ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἱστορίας μας....

Στὴν πράξη οἱ φραγκολάγνοι καὶ οἱ ἄλλοι κουλτουριάδες, ὅπως ἀποκαλοῦνται ἀπὸ πεντηκονταετίας, συνεχίζουν τὴν προπαγάνδα ὑποταγῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν λατινικὴ ὑποταγὴ καὶ θρησκεία, μὲ τὶς παραλλαγές τους, ὡς Καθολικοὶ ἢ Προτεστάντες· ἐμφανίζονται ὡς γνήσιοι ἐκφραστὲς τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Βατικανοῦ, ὡς κέντρον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ παραγκωνίσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τὶς ἐκφράζει δημοσίᾳ ὁ παλιὸς νεοορθόδοξος φιλόσοφος καὶ νῦν ἢ ἴσως ἐξ ἀρχῆς νεοκαθολικός, ἐκλεκτὸς τῆς διαπλοκῆς καὶ τῆς ἰησουιτικῆς διαστρεβλώσεως τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τὴν ὁποία ἀποδεδειγμένα γνωρίζει ἄριστα, ὅπως τὸ ἔχει δείξει ἄλλοτε...

Ἡ ἄρρητη σύνδεση τοῦ ἀδομένου καὶ μὴ ἀδομένου λόγου, ὀλοζώντανη καὶ ἐκφραστικότερη στὶς συνοικίες μας καὶ στὰ χωριά μας –«αὐτὸς δίνει χρῶμα στὴν φωνή του», λένε μεταξύ τους γιὰ ὅποιον τραγουδάει καλὰ στὶς ἐκδηλώσεις τους, μὲ διάστημα μικρότερο τοῦ ἡμιτονίου ἢ μιλάει ἀρμονικὰ πρὸς τοὺς ἄλλους, δηλαδὴ δίδει τὴν ἀρμόζουσα χροιά στὸν λόγον του, πού σημαίνει, ὅτι ἀκολουθεῖ τὸ χρωματικὸ γένος τῆς μουσικῆς, κι ὄχι μόνο τὸ διατονικό, ἔστω κι ἂν δὲν γνωρίζουν τὶς διακρίσεις τῆς μουσικῆς, σέ, διατονικό, χρωματικὸ καὶ ἐναρμόνιο γένος-, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει στὰ γραπτὰ τους· δὲν τὴν γνωρίζουν, καθὼς δὲν τὴν βρίσκεις στὰ λεξικά τους σωστὰ περιγραφόμενη καὶ γράφουν γιὰ τὴν, –«χρωματικὴ κλίμακα, ἢ κλίμακα μουσικῶν φθόγγων πού ἀνέρχεται ἢ κατέρχεται μὲ διαδοχικὰ ἡμιτόνια» καὶ τὴν ἴδια σύγχυση ἔχουν καὶ γιὰ τὸ διατονικὸ καὶ τὸ ἐναρμόνιο γένος-, καὶ ἰσχυρίζονται αὐτοί, ὅτι εἶναι εἰδικοί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀλλὰ δὲν ἔχουν διαβάσει φαίνεται τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἀφοῦ ἔχει ὡς πρῶτο βῆμα τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς καὶ τῆς συνθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τὸ «παρὰ τοῖς μετρικοῖς προσήκει θεωρεῖν», καὶ αὐτὸ ἀκολουθοῦσαν καὶ ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ γραμματικοὶ μας...

Ἐπωδὸς

Τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐπαναστάσεως τὴν καταγράφουν, μὲ τὸ δημοτικὸ μας τραγοῦδι, καλύτερα οἱ ἀγωνιστὲς τῆς στὰ ἔργα τους καὶ στὴν καθημερινότητά τους· τὸ τί πίστευαν καὶ τὸ ποιέες ἀξίες θεωροῦσαν ὡς κύριες οἱ ἴδιοι ἐκεῖ ἀνευρίσκειται. Εἶναι γεγονός, ὅτι οἱ ἐπαναστάτες στὶς διακοπὲς τῶν μαχῶν τους, ὅταν ἔπαιρναν τὸ φτωχικὸ τους, τραγουδοῦσαν μετὰ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ τὸν ζουρνᾶ, τὸν αὐλὸ καὶ τὴν λύρα, καὶ ξέδιναν στοὺς χορούς τους· στὸ ἐνδιάμεσο τιμοῦσαν καὶ τὶς ἐπτανήσιες καντάδες, ὅπως, «Ποιά εἶν' ἐκείνη πού κατεβαίνει στ' ἄσπρα ντυμένη ἀπ' τὸ βουνό...», ἐνδεικτικὰ μόνο τὸ ἀναφέρουμε, καὶ ἄλλες· ἐπὶ Ὀθωνος ἤρθε τὸ κλαρίνο, τὸ ὁποῖο ἔγινε ἀμέσως δεκτὸ κι ἀντικατέστησε τὸν αὐλό. Τὸ ἦθος τοῦ δημοτικοῦ τραγοῦδιου καὶ τῆς κοινοτικῆς παραδόσεως τοὺς ἐνέπνεε καὶ τοὺς καθοδηγοῦσε, ὅπως τὸ περιγράφει καλύτερα ὁ Διονύσιος Σολωμός, μέρος κι αὐτὸς ἀναπόσπαστο τῆς δημοτικῆς παραδόσεως: «Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρμονία τῶν πολιτικῶν στίχων, τῶν ρυθμῶν τους, μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰ ἓνα πρᾶγμα πρωτίστως, γιὰτὶ συνδέεται μὲ τὴν βαθεῖα μελέτη τῆς δημοτικῆς ποιήσεως ἀπ' τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ· τὸ ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος: «Χαίρομαι νὰ παίρνονται γιὰ ξεκίνημα τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια, ἤθελα ὅμως ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία τῆς κι ὄχι τὴν μορφήν, μ' ἐννοεῖς; Καὶ ὅσον διὰ τὴν ποίησιν πρόσεχε καλά, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγοῦδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾶ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικήν τους ζωὴ, τὲς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικὸ μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυσμένον ἐθνικά. Ἄν εἴμεθα μαζί, θὰ ὠμιλοῦσα, πιστεύω, καθαρώτερα»²⁰.

Τὴν παιδευσὴ του στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἐξομολογεῖται ὁ Διονύσιος Σολωμός, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν φίλον του Γεώργιο Τερτσέτη· εἶναι πολὺ προσεκτικὰ ζυγισμένες οἱ λέξεις του, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μέτρο στὰ ποιήματά του. Γνωρίζει, ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι διαμορφώνει τὸ ἦθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν -ὅπως ἦταν οἱ κλέφτες-, ἀλλὰ καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ αὐτούς, ἀμοιβαία εἶναι ἡ ῥοή· αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὴν φράση, «ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία τῆς κι ὄχι τὴν μορφήν», καὶ τὸ ὑπογραμμίζει μάλιστα αὐτὸ μὲ ἔμφαση, «μ' ἐννοεῖς;»,

²⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἥλιον ἐπρομηνοῦσε...», σελ. 8, κ. ἐ, ἀπὸ Δ. Σολωμοῦ, «Ἄπαντα», ὁ. ἀ., σελ. 547-548, ἐπιστολὴ πρὸς Γεώργιον Τερτσέτη, 1η Ἰουνίου 1833.

ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι πολλοὶ ἔπαιρναν τὸν τύπο της, τὸ 1833, ὅταν ἔγραψε τὴν ἐπιστολή. Ἔστω κι ἂν δὲν εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἡ δημοτικὴ ποίηση ἀπ' τὴν ἐπίσημη λογοτεχνία μας, οἱ πλεῖστοι ἀπὸ ὅσους τὴν χρησιμοποιοῦσαν ἔπαιρναν τὴν μορφή της, διότι δὲν εἶχαν τὴν ἐσωτερικὴ δύναμη ἢ τὴν ζωντανὴ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ρίζες της, γιὰ νὰ ὑψωθοῦν κατακόρυφα, κι ἔτσι σταματοῦσαν στὸν τύπο της· τὸ ἐπεξηγεῖ μάλιστα πολὺ χαρακτηριστικὰ: «ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὰς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα»· τὴν ζωὴ τους, τὶς ιδέες τους, τὰ αἰσθήματά τους παράσταιναν οἱ κλέφτες, κυνηγημένοι πάνω στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στὶς σπηλιές, ὅποτε δὲν εἶναι καθόλου εὐκολο στὸν καθένα ἀπ' τὸ γραφεῖο καὶ τὴν ζεστασιά τοῦ σπιτιοῦ του νὰ ἐκπηγάσουν ἀπὸ μέσα του, ἢ ἴδια ζωὴ, οἱ ἴδιες ιδέες, τὰ ἴδια αἰσθήματα μὲ ἐκείνους. Καὶ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, «τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά», δίδει ἐθνικὴ διάσταση στὴν χρῆση τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Ὅποιος δὲν ἔχει αὐτὸν τὸν θησαυρὸ μέσα του ἀτομικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἐκφράσει ἐθνικά, καὶ θὰ τὰ ἐξηγοῦσε καθαρῶτερα αὐτὰ σὲ προφορικὴ συνομιλία τους. Καλύτερη περιγραφή τῆς στάσεώς του δύσκολα δίδεται."

Ὁ ἐθνικός μας ποιητὴς ἦταν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, τὴν ἔζησε νέος στὴν Ζάκυνθο καὶ στὴν Κέρκυρα· ὁ Κλώντ Κλαύδιος Φωριέλ τὸ ἀναγνώρισε, ὄχι μόνο ὡς προσωπικὴ του διαπίστωση, ἀλλὰ ὡς κοινὴ πεποίθηση τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, ὅταν ἐξέδιδε τὰ «Δημοτικὰ Τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος», τὸ 1824 στὸ Παρίσι καὶ περιέλαβε τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν ἐλευθερίαν». Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἔφερε μέσα του, τὸ ἦθος, τὴν νοοτροπία τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει μὲ τὴν παρατήρησή του, καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνουμε, γιὰ τὴν ἐμπέδωσή του σὲ ὅλους μας, «Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὰς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά. Ἄν εἴμεθα μαζί, θὰ ὠμιλοῦσα, πιστεύω, καθαρῶτερα». Αὐτὰ σημαίνουν, ὅτι δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του δημοτικιστῆ, ὅπως τὸν χαρακτήρισαν οἱ φραγκολάγνοι ἀργότερα, ἀλλὰ γνήσιο συνεχιστῆ τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ὅπως ἐπλάσθη ἀπ' τοὺς Ἑλληνας...

Ὁ καταγόμενος ἀπ' τὰ Ἀμπελάκια Χριστόφορος Περραιβός, νεαρὸς ἦταν ἀπ' τοὺς συντρόφους τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ συνελήφθη ἀπ' τοὺς Αὐστριακοὺς, ἀλλὰ ἀφέθηκε ἐλεύθερος, γιὰτὶ τὸν κάλυψε ὁ ἀρχηγός του, καὶ τέσσερα χρόνια μετὰ ἀγωνίσθηκε μὲ τοὺς Σουλιῶτες στὴν ἄμυνα τῶν βουνῶν τους στὴν τελευταία τους φάση, ὅπως καὶ στὴν ἐπανάσταση, ἐνῶ

ἀπ' τὴν ἀνεξάρτητὴ Ἑλλάδα προήχθη σὲ ὑποστράτηγο. Ἐξέδωσε τὸ 1837, τὴν «Ἱστορία τοῦ Σουλλιοῦ καὶ Πάργας», ὅπου, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴν κλεφτουριά, γράφει: «Παρατηρητέον ὁμως ὅτι, ὑπὸ τῶν καταφυγόντων εἰς ὄρεινὰ μέρη διετερήθησαν ἐπικρατέστερα πάντοτε, ἠθικῶς καὶ διανοητικῶς, τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ἡ γλῶσσα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας· πολλάκις ἀπελάμβανον καὶ ἀνθρώπινα, οὕτως εἰπεῖν, πολιτεύματα, ὅσακις δηλαδὴ τυχηρῶς ἐκλέγοντο ἀπ' τοὺς κατοίκους ἄξιοι, θεοσεβεῖς καὶ φιλοπάτριδες Δήμαρχοι· τὰ τοιαῦτα φιλελεύθερα καὶ θρησκευτικὰ αἰσθήματα δὲν ἴσχυσεν ἐπὶ τεσσάρων ὀλοκλήρων αἰώνων ἢ τόσον τρομερὰ δύναμις καὶ τυραννία τῶν Τούρκων νὰ καταδαμάσῃ», ἐξιστορῶν τὰ καπετανάτα στὴν Ἑλλάδα καὶ συνοψίζων τὴν ἀναφορὰν: «ἐν ἐνὶ λόγῳ ἐξηγούμεθα ὅτι, ἐὰν οἱ Σουλλιωταὶ καὶ οἱ Καπετάνοι τῶν ἐπαρχιῶν (ἐπειδὴ ἦσαν γεγυμνασμένοι εἰς τὰ ὄπλα) τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως προκατηχημένοι καὶ συνεννοημένοι ἢ Ἡπειρος καὶ ἡ Θεσσαλία ἦτο πιθανώτατον νὰ ἐλευθερωθῶσι καὶ τεθῶσιν ἐπομένως φυσικὰ ὄρια τουλάχιστον εἰς τὸν Ὀλυμπον...»²¹

Ὁ Ἰωάννης Φιλίμων ἔχει ζήσει τὶς προετοιμασίες τῆς ἐπαναστάσεως, ὡς στενὸς συνεργάτης τῆς οἰκογενείας Ὑψηλάντου, κι ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς τὸ 1834· στὴν περιγραφή τῆς καταστάσεως στὴν Ἑλλάδα γράφει, γιὰ τὴν διαφορὰ ὄρεινῶν καὶ πεδινῶν: «Καὶ ἡ Ἐξουσία ὁ ἰδιώτης Τούρκος δὲν ἔχουσι τὸν ἀπαιτούμενο χαλινὸν εἰς τὴν καθημερινὴν αὐξῆσιν τῶν ἀπαιτήσεων των. Οἱ κάτοικοι τῶν πεδίων πάσχουν πολὺ πλέον. Καὶ οἱ Φρουροὶ καὶ οἱ πλούσιοι μέτοικοι Ὀθωμανοί, κάτοχοι ἤδη ὅλης τῆς γεωργησίμου γῆς, περιωρίσθησαν εἰς ταῦτα, ἀφήσαντες εἰς κάποιαν ἐλευθερίαν τὰ ὄρεινὰ μέρη, ὡς μὴν ἔχοντες ἀπὸ αὐτὰ μεγάλας ὠφελείας. Ἡ τυραννία ἄρα περιωρίζετο κυριώτερον εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰς παραλίους τῆς Ἑλλάδος. Πηγάζει ἐντεῦθεν ἡ μεταξὺ τῶν ὄρεινῶν καὶ πεδινῶν Ἑλλήνων διαφορά. Οἱ πρῶτοι ζωηροὶ καὶ κλίνοντες περισσότερον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πόλεμον· οἱ δεῦτεροι ἐκκελυμένοι καὶ ἀήθεις ὡσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὄπλων. Ἀπὸ τὴν κλάσιν τῶν δευτέρων ἐδείχθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας οὐδεὶς Πολεμικὸς καὶ ὀλίγοι ἀγχίνοες Πολιτικοί· ἀλλ' ἀπὸ ἐκείνην τῶν πρώτων καὶ πολλοὶ Πολεμικοὶ καὶ οἱ ἐπιχειρηματικώτεροι Πολιτικοί».²²

²¹ Χριστοφόρου Περραιβοῦ, «Ἱστορία τοῦ Σουλλιοῦ καὶ Πάργας», ἔκδοσις, Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα, Ἀθήναι, 1837, Β' Μέρος, σελ. 9 καὶ 13.

²² Ἰωάννου Φιλίμονος, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας», σελ. 35, Ἐν Ναυπλίᾳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξῆ καὶ Ν. Λουπάκη, 1834, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 15 κ.έ. καὶ «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 45, κ.έ.

Ἡ ἐξιστόρηση τῆς πορείας τῶν βασικῶν θεσμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μετὰ τὴν παρακμὴ του στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν ὑποταγὴ του στοὺς Ρωμαίους ἀρχικὰ καὶ στοὺς ἄλλους βαρβάρους στὴν συνέχεια, καταδεικνύουν δύο σαφέστατα διδάγματα, γιὰ ὅσους κατέφυγαν στὰ ὄρεινά· πρῶτον, ἡ ἀντιγραφὴ τῶν θεσμῶν τῆς πόλεως στὴν κοινοτικὴ τους ζωὴ, ὡς διαδόχου τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, προσηρμοσμένης πρὸς τὶς νέες ἀνάγκες, καὶ τοῦ ἀρμονικοῦ λόγου, ἄκρως ἀπαραίτητου στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τους· δεύτερον, τὴν οἰκονομικὴ τους ὀργάνωση, μὲ βάση τὴν κοινὴ ἀντιμετώπιση τῶν δυσχερῶν συνθηκῶν, τσελιγκάτα, ἐφοδιοπομπές, συνεταιρισμοὶ καὶ συντροφοναῦτες, ὡς πηγαίους θεσμούς του οἱ ὅποιοι τοῦ ἐπέτρεψαν τὴν ἐπιβίωσή του στοὺς χαλεποὺς ἐκείνους χρόνους.

Ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα ἦταν ἡ κινητήριος δύναμις τῆς ἐπιβιώσεώς τους στὶς πρωτοφανεῖς γιὰ τοὺς πολῖτες τους συνθήκες, μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση, τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ πολλῶν Θεσσαλῶν καὶ Μακεδόνων τὸ 168 π.Χ. καὶ τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων εἴκοσι χρόνια περίπου μετὰ· ἡ διαφυγὴ στὰ ὄρεινά, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσους ἔμειναν στὶς πόλεις καὶ στὰ πεδινά, ὅσων δὲν ἐξηνδραποδίσθησαν ἀπ' τοὺς κατακτητές, ἔγινε, ἐπειδὴ εἶχαν ἄλλη ψυχολογία, ἄλλη νοοτροπία καὶ ἔφεραν μέσα τους τὶς ἥρωικὲς παραδόσεις τῶν προγόνων τους. Τὸ ἀδούλωτο κι ἀνυπότακτο πνεῦμα τους τοὺς ὀδηγοῦσε, παίρνοντας μαζί τους καὶ τὶς γυναῖκες τους καὶ τὰ παιδιά τους καὶ τοὺς γονεῖς τους οἱ ἴδιοι, γιὰ τὸ ἄγνωστο, «ἀνοδίαις», ὅπως γράφει ὁ Πολύβιος· ὅπου ἀπάγγιασαν, ἔστησαν καὶ τὸ κονάκι τους, προσωρινὸ ἢ μόνιμο ἀναλόγως, ἀλλὰ καὶ καλὸ καταφύγιο γιὰ τοὺς ἐπόμενους. Γιὰ ὅσους ἔχουμε μεγαλώσει σὲ χωριό, δὲν εἶναι ἀπλὲς ἱστορίες αὐτές, ἐπειδὴ μικροὶ ἔχουμε ἀκούσει, γιὰ τὸ τί ἔκαναν οἱ παπποῦδες μας καὶ οἱ γιαγιάδες μας, ὅταν τοὺς κυνηγοῦσαν οἱ Τοῦρκοι...

Ἐπομένως τὸ πρῶτο κριτήριό τους ἦταν ὁ λόγος τους, ἡ ἀπόφασή τους γιὰ φυγὴ στὰ ὄρεινά, ὅπως τὴν ἀπήγγειλαν στοὺς συμπολίτες τους· ἐκείνη τὴν στιγμή, ἀγνοώντας το ὅπωςδὴποτε οἱ πρῶτοι, ὄριζαν καὶ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ τους ὡς τρόπο ζωῆς τους, μαζί μὲ τὸν ἐμμελῆ τους λόγο· δὲν μετροῦσαν οἱ θεωρητικοὶ ὀρισμοί, παρὰ τὸ ἀγωνιώδες αἴτιο τῆς φυγῆς τους, ἢ μᾶλλον ἐξ αἰτίας του, τὸ πῶς θὰ ζοῦσαν μὲ τὶς οἰκογένειές τους; Ὅταν ἔφθαναν στὰ βουνὰ κι εὔρισκαν τοὺς ἄλλους, ἀπάλυνε ἀρκετὰ ὁ πόνος τους, θὰ εἶχαν ὅλοι τους τὴν κοινὴ τους τύχη, ἐνῶ οἱ φυγάδες τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας εἶχαν βρεῖ ἀπάγγιο ἴσως στοὺς ὄριοφύλακες καὶ στοὺς ὄροφύλακες τοῦ Φιλίππου· τὸ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς

συστρατεύθηκαν στις τρεῖς ρωμαϊκές λεγεῶνες, ὅπως προαναφέραμε, δευτερεύουσα σημασία ἔχει, καθὼς ἡ συστράτευση τους οὐδόλως ἄλλαξε τις πολιτικές καὶ θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Ὅσο κι ἂν πίστευαν περίπου στοὺς ἴδιους θεοὺς, οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες τῶν λεγεῶνων οὐδέποτε ἀπηύθυναν τις προσευχές τους σὲ ἄλλη γλῶσσα, πλὴν τῆς ἑλληνικῆς, ὅταν ἀντίκρουζαν ἀπέναντί τους τὸν Ὀλυμπο...

Λίγο μετὰ τὸν ἐθνικό μας ποιητὴ, ὁ Εὐστάθιος Θερειανός, ἀρχιδιάκονος καὶ πρωτοψάλτης τῆς μητροπόλεως Ζακύνθου, ἀπ' ὅπου μετέβη εἰς Τεργέστην ὡς ἐφημέριος καὶ ἀρχιμανδρίτης τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐξέδωκεν τὸ ἔργον του, «Περὶ τῆς Μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς», στὸ ὁποῖο γράφει, τὴν ἀνάλυση τῆς ἐννοίας τῆς ἀρμονίας στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν δυτικὴ μουσικὴ: «πολλὰ τῶν δημοτικῶν ἁσμάτων τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀνεπίδεκτα ἀρμονίας· ἀλλὰ καὶ τεθέντος ὅτι ὑπάρχει δυνατὸν νὰ ἀρμοσθῶσι κατὰ τὸ φράγκικον σύστημα, ὅλως τότε μεταβάλλονται, καὶ τὰ κλέφτικα ἐκεῖνα τραγούδια δὲν ἀποπνέουσι πλέον τὴν ψυχρινὴν καὶ ζεῖδωρον τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κισσάβου αὔραν, ἀλλὰ πνίγονται ἐντὸς τῆς πνιγῶδους ἀτμοσφαίρας ἀκαταλήπτου μουσικοῦ θορύβου».²³ Λίγο πρὶν ἐπεξηγεῖ τὴν διαφορὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἀρμονίας μεταξὺ τῶν Εὐρωπαίων καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: «Οἱ Εὐρωπαῖοι λέγοντες ἀ ρ μ ο ν ί α ν νοοῦσι τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐν συμφωνίᾳ συναρμογῆς διαφόρων τόνων, ἐν ᾧ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν... ἡ καλουμένη ἀρμονία ἦτο ἐν γένει ἢ κατ' ἴσα διαστήματα εὐτακτος καὶ ἐπάλληλος ἐνός ἢ πλειόνων τόνων ἀκολουθία· ἡ ἐπιστήμη δὲ "τοῦ ἡρμοσμένου" εἶναι ἡ ἀρμονικὴ, ἡ πραγματευομένη τοὺς φθόγγους, τὰ διαστήματα, τὰ συστήματα, τὰ γένη, τοὺς τρόπους καὶ τὰς συστηματικὰς μεταβολὰς».

Ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς γράφει, ὅπως εἶπαμε, ὅτι, «εἰς ὀρεινὰ μέρη διετηρήθησαν ἐπικρατέστερα πάντοτε, ἠθικῶς καὶ διανοητικῶς, τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ἡ γλῶσσα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας», ὅπως τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ, ὅταν γράφει γλῶσσα, ἐννοεῖ καὶ μουσικὴ μαζί, ὅπως τὸ ἐπεξηγεῖ πληρέστερα ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος: «Προσέτι δὲ γνωστὸν ὅτι τὰ δημοτικὰ ἄσματα τῶν ὀρεισιβίων Ἑλλήνων, τῶν ἐπὶ τρεῖς ὄλους αἰῶνας πρὸ τοῦ παρόντος εἰς οὐδεμίαν ἐπιμιξίαν ἐλθόντων μετὰ τῶν κατακτητῶν, ἔχουσι τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς σωζομένας ἐκκλησιαστικὰς ὑμνωδίας κλίμακα, τοὺς

²³ Εὐσταθίου Θερειανοῦ, Ἀρχιμανδρίτου, «Περὶ τῆς Μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς», σελ. 17-18, καὶ 16, Ἐν Τεργέστη, Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόυδ, 1875. Ἡ μελέτη αὐτὴ μεταφράσθηκε στὰ γαλλικὰ ἀπ' τὸν μεγάλο Ἑλληνιστὴ καὶ μουσικολόγο Charles Emile Ruelle καὶ δημοσιεύθηκε στὴν Revue Musicale τὸ 1876, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 46, κ.έ.

αὐτοὺς ἤχους, τὰ αὐτὰ ἀπαράλλακτα συστήματα (τὸ διὰ τεσσάρων, τὸ διὰ πέντε καὶ τὸ ὀκτάχορδον) καὶ τὰ αὐτὰ γένη, πλεονάζοντα ἐν τῷ διατονικῷ γένει, μετριάζοντα ἐν τῷ χρωματικῷ, καὶ σπανίζοντα ἐν τῷ μικτῷ ἑναρμονίῳ μετὰ τοῦ διατονικοῦ. Λοιπόν, ἡ ἔθνικὴ ἡμῶν μουσικὴ, ἢ τε ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἢ παρὰ τῷ λαῷ ἐν τοῖς ἄσμασιν ἐξωτερικὴ, δὲν ἀπώλεσε μετὰ τὴν ἄλωσιν τὴν ἔθνικὴν αὐτῆς μορφήν καὶ σύστασιν, ἀλλὰ διεσώθη ἡμῖν ὡς παρέλαβον αὐτὴν ἀρχῆθεν οἱ πατέρες ἡμῶν». Ὅταν λέει, ὁ εἰδικὸς μουσικολόγος, «ἐξωτερικὴ» μουσικὴ καὶ δὲν τὴν ταυτίζει ἀπολύτως μὲ τὴν δημοτικὴν, μᾶλλον ἐννοεῖ καὶ τὴν λαϊκὴν τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὑποθέτουμε».²⁴

Ἡ ἔμφαση στὴν συνδρομὴ τῆς δημοτικῆς μουσικῆς, στὴν διατήρηση ἢ μᾶλλον ἀντιγραφὴ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στὰ ὄρεινά, ἀποβλέπει στὴν ὑπογράμμισι τῆς σημασίας τῆς στὴν ἑλληνικὴ παράδοσι· τὰ δύο μεγάλα ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς ὀριοθετοῦνται ἀπ’ τὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ τὸν Ἰσοκράτη, οἱ ἀνυπότακτοι καὶ τολμηροὶ τῶν ὀρεινῶν καὶ οἱ δουλικοὶ τὴν νοστοροπίαν καὶ ἀνασφαλεῖς τῶν πεδινῶν, μὲ τὴν ἀνοχὴ ἢ συνδρομὴ τους στὶς διάφορες κατακτήσεις τῶν βαρβάρων, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει ἤδη. “Οἱ Ἕλληνες πιστεύουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀτελὲς ὄν, μὲ τὰς ἀρετὰς του καὶ τὰς κακίας του· ἔχει τὴν ἀνεσι ἀξιοποιῆσαι τὰς ἀρετὰς του, ἀλλὰ καὶ ἐνδῶσαι εἰς τὰς κακίας του, ὅποτε ἀναλόγως ἐξελίσσεται εἰς χρηστὸν πολίτην ἢ σὲ ἀχρεῖον καὶ κυνικόν, κατὰ τὴν ὀρολογία μας· ἡ τάσι του δὲν εἶναι ἔμφυτος πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατεύθυνσι, διαμορφώνεται αὐτὴ ἀναλόγως πρὸς τὰς ἱστορικάς, πολιτικάς καὶ πολιτιστικάς ἀναφοράς του· ἡ πρακτικὴ του ὡς πολιτικοῦ ζῶου τείνει πρὸς τὴν τελειότητα, ὡς συνολικὴ ἀρμονία τῆς παρουσίας του, καὶ προσδιορίζει τὸ ἦθος του εἰς τὸ παρὸν πάντοτε, τὴν ἐμμέλειά του. Αὐταὶ καλλιεργοῦν τὰς ρίζας του καὶ συμπληρώνουν τὴν πολιτικὴν του πρακτικὴν, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς ἀπείρους ἄλλους παράγοντας. Ἡ τάσι τους ἀπορρέει ἀπ’ τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν θρησκεία του καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς θεοὺς του, μὲ προέκτασι τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις τους γιὰ κάθε λαό· οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων πλάθουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἰσοτίμους σχέσεις μαζί τους, ἢ καὶ ἀντιστρόφως, τὸ σωστό, οἱ Ἕλληνες φαντάζονται τοὺς θεοὺς τους μὲ σχέσεις ἀνεξαρτησίας καὶ εὐγενοῦς ἀμίλλης μεταξύ τους, μὲ ἀντίστοιχη διαμόρφωσι τοῦ ἦθους των. Ἀπὸ τὸ νάμα αὐτὸ ἐκπηγάζει κάθε ἄλλη πτυχι τοῦ πολιτισμοῦ μας. Οἱ μονοθεϊστικὲς θρησκείες καὶ οἱ ἰδεολογίες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς βρίσκονται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ ἐκκρεμοῦς.”²⁵

²⁴ Γεωργίου Παπαδοπούλου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον, Κασουλίνου καὶ Ἀθανασιάδου, παρὰ τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων», 1890, σελ. 288, ἀνατύπωσι, ἐκδόσεις Κουλτούρα, 2002 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 41, 46, κ.έ.

²⁵ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 41, κ.έ.

Όταν ο Ζεύς εις τὸν Πρωταγόραν δίδει τὰς ἐντολάς του πρὸς τὸν Προμηθέαν διὰ τὴν σύστασιν τῆς πόλεως εἶναι σαφῆς καὶ ἀπόλυτος: “Ἐπὶ πάντα, ἔφη ὁ Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς πάρ’ ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως». ²⁶ Ὁ Ζεὺς ἀπευθύνεται μὲ τὸ γνωστὸ ἐπιτακτικὸ του ὕφος· «πρὸς ὅλους ἀπευθύνεται ἡ ἐντολή μου, εἶπε ὁ Ζεὺς, καὶ ὅλοι νὰ μετέχουν εἰς τὴν πόλιν· διότι δὲν γίνονται πόλεις, ἐὰν μετέχουν ὀλίγοι εἰς τὰς λειτουργίας των ὅπως γίνεται μὲ τὰς ἄλλας τέχνας· καὶ θέσε λοιπόν, λέει εἰς τὸν Προμηθέα, συντακτικὸ νόμο ἐκ μέρους μου, ὅποιον δὲν δύναται μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως». Θέτει σαφέστατα τοὺς κανόνες λειτουργίας τῆς πόλεως· πρῶτον, ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ ὄλων εἰς τὰς λειτουργίας της, δηλαδή ἡ ἀσκήσις ἀπ’ τὸν καθένα τῆς πρακτικῆς τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, καὶ δεύτερον, ὁ σεβασμὸς ὄλων πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως, «μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης». Διαφορετικὰ θὰ γίνον οἱ πόλεις κοινωνίες μὲ ὀλίγους ἐνεργοὺς πολίτας, «ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν», ὅπως συμβαίνει στίς ἄλλες τέχνες, στήν βιοτεχνία καὶ βιομηχανία, δηλαδή, σὲ ἔκπτωσιν στήν βιομηχανικὴ κοινωνία· γνῶριζαν τὸ ποῦ ὀδηγεῖ ἡ μονοσήμαντη λογικὴ, ὡς αἰτία ἐμφανίσεως τῶν ἀχρείων καὶ τῶν κυνικῶν στίς κοινωνίες καὶ συμπλήρωμα τῆς ἀπολύτου ὑποταγῆς στίς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ ἢ τῶν ιδεολογιῶν κάθε μορφῆς καὶ ἀποχρώσεως.”

Ἡ παράδοσις τῆς κοινοτικῆς ζωῆς στοὺς ὀρεινοὺς ἐμπεριέχει τὴν ὀλοζώντανι διατήρησιν τῶν βασικῶν θεσμῶν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας, «πάντες μετεχόντων» τοῦ Διὸς πρὸς τὸν Προμηθέα καὶ αὐτὸ καθιστᾷ σαφέστατη τὴν διαφορὰ τους, μὲ τοὺς ὀλίγους «αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν», τοὺς πεδινούς, ὅπως εἶναι ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος· εἶναι ἐπαρκῆς ἡ ἀναφορὰ αὐτῆ, καθὼς περισσότερα δύναται ἀναζητηῖσθαι ἕκαστος εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς». Ἀπ’ τὴν ἀρχὴν τῆς ἡ ἐλληνικῆς κοινωνίας τὴν εἶχε θέσει αὐτῆ, ὡς καθοριστικὴ διαφορὰ της καὶ τὴν ἐνισχύει στήν θεωρίαν της γιὰ τὴν πόλιν: Τὴν ἴδια ἀποψη πρὸςβέβη καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, “ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ ἀντάρκης ἕκαστος χωρισθεῖς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἕξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεόμενος δι’ ἀντάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός». ²⁷ Τί μᾶς λέγει ὁ φιλόσοφος, «ὅτι μὲν ἡ πόλις λοιπόν καὶ φύσει εἶναι πρότερον ἀπὸ ἕκαστον ἡμῶν εἶναι ὀλοφάνερο· διότι ἐὰν κάποιος δὲν εἶναι ἀντάρκης καὶ χωρισθεῖ ἀπ’ τὴν πόλιν, ὁμοίως μὲ τὰ ἄλλα μέρη θὰ προστρέξει πρὸς τὸ σύνολο, ὅποιος δὲ δὲν δύναται μετέχειν

²⁶ Πλάτωνος, «Πρωταγόρας», 322δ, μετάφρασις δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σ. 34 κ.έ. καὶ «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σ. 30, κ.έ.

²⁷ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά», Βιβλ. Α’, κεφ. α’, παρ. 12, (1253α25-29), μετάφρασις δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ὁ. ἀ., σελ. 131, καὶ «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 31 καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ 26, κ. έ.

τῆς πόλεως ἢ δὲν χρειάζεται τιποτέ ἀπ' αὐτὴν διότι εἶναι αὐτάρκης, αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πόλεως, ὁπότε εἶναι ἢ θηρίον ἢ θεός». Ὁ ἄνθρωπος ἐκτὸς τῆς πόλεως δὲν εἶναι πολιτικὸν ζῶον, εἶναι κάτι ἄλλο καὶ ὁμοιάζει περισσότερο πρὸς τὸ θηρίον ἢ τὸν θεόν, τὸ θηρίον ὡς ἀχρεῖος καὶ μὲ τὴν ὠμότητα τῆς συμπεριφορᾶς του, τὸν θεὸν ὡς κυνικός, διότι ἐμφανίζει καὶ στοιχεῖα λογικῆς πειθοῦς· ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἡ κυνικὴ φιλοσοφία ἦταν ἀπ' τὶς σεβαστὲς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία."

Ἡ μελέτη καὶ ἀνγνώριση τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθέρου πολιτείας, τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀποτελεῖ τὸν φωτεινὸ ὁδηγὸ, ὄχι μόνο τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν ριζῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν καλύτερη προσεγγίση καὶ μελέτη τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ ἥθους τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· ἡ ἐλευθερία εἶναι πρᾶξις, ἐκφράζουσα ἥθος καὶ νοοτροπία κι ὄχι κατάστασις καὶ θεσμικὴ ὀργάνωσις τῆς πολιτείας, ἔτσι ἡ ἀσκησις τῆς διασφαλίζει τὸν σεβασμὸ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν τῆς πολιτείας. Οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ εἶναι ἀπαραίτητοι, γιὰ τὴν ἀσκησις τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς ἀπ' τὸν πολίτη, ὡς ἀναγκαῖα καὶ ἱκανὴ συνθήκη, ἀλλὰ ὄχι καὶ αὐτάρκης αὐτοσκοπός· ὅποιος δὲν ἀσκεῖ τὴν πρακτικὴ τοῦ, «μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», τὸ μετέχειν τῆς «κρίσεως» ὡς πρώτης ἐπιλογῆς καὶ τὸ τῆς «ἀρχῆς», ὡς δευτέρας, εἶναι ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ἐὰν δὲν τηρεῖται ἡ ἀρχὴ αὐτὴ, ἀλλὰ μένει ἡ κοινωνία προσηλωμένη στὸν αὐτοσκοπὸ τῆς θεσμικῆς μονολιθικότητός της, τότε αὐτὴ ἐκπίπτει στὴν κατηγορία, τῶν «ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν», δηλαδὴ τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς καὶ ἰδεολογίας.

Οἱ πρόγονοί μας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας λένε, ὅτι ὅσοι ἐπιλέγουν τὴν θεωρία, τῆς «ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν», δὲν ἐκφράζουν μόνο τὴν θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ τους ἄποψη, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ τους ἀντίληψη, ὅπως, «ὁ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός»· πιστεύουν αὐτοὶ ὅτι εἶναι ἐκφραστὲς τῆς ἀπολύτου καὶ ἀποκαλυπτικῆς ἀλήθειας, ὡς νεωφώτιστοι, ὅπως ἦταν καὶ οἱ προηγούμενοί τους στὴν ἱστορία, κι ὅτι ὁ καθένας τους ἔχει τὴν ὑποχρέωσις τῆς ἐπιβολῆς της, πρὸς ὅποιον δὲν τὴν ἀποδέχεται, γνωστὰ αὐτὰ. Ὅποιος λοιπὸν διαθέτει τὴν ἐπιφοίτησι, ὄχι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πλέον, ἀλλὰ τῆς ἰδεολογικῆς του ἀλήθειας, γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν θὰ χάσει τὸν χρόνον του στὴν μελέτη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας, αἰσθάνεται αὐτάρκης σὲ ὅλα...

Στὸν τέταρτο μ.Χ. αἰῶνα καὶ στὴν αὐγὴ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς βρῖσκουμε ἴσως τὴν ἀρίστη περιγραφὴ τῶν δύο ρευμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐπίσημα χεῖλη: "ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, εἰς τὸν «Ἀντιοχικόν» του ἢ «Μισοπῶγωνα», γράφει στοὺς Ἀντιοχεῖς, «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. οὐ μὴν

ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας». ²⁸ Απευθύνεται ὁ νεαρός ἡγεμῶν στοὺς Ἀντιοχεῖς, τοὺς κατοίκους τῆς δευτέρας μετὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια μεγάλης πόλεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἰσοτίμου σχεδὸν κέντρου τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν· τοὺς ἀπαντᾷ ὁ φιλόσοφος ἡγέτης, «σήμερα πιστεύετε ὅτι εἶναι αἰσχροτέρο πράγμα ἢ ἄσκησις τῆς μουσικῆς παιδείας, μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἐνῶ τὸ πάλαι ποτὲ ἐθεωρεῖτο τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἀνακόψω ποτέ, διὰ τὸν λόγον αὐτόν, τῆς μεγίστης δυνατῆς δι' ἐμὲ ἐπικουρίας ἐκ τῶν Μουσῶν»· πιστεύει ὅτι εἶναι ὀλοζώντανη ἢ ἐπικουρία τῶν Μουσῶν καὶ τὸ ἀπέδειξε τοὺς 18 μῆνες τῆς ἐξουσίας του καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὰς ρίζας τῆς ἀθηναϊκῆς ἀμέσου δημοκρατίας, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὡσπερ ἐμπύρευμα τι μικρόν...». Τοὺς ὀλίγους ἔστω μῆνας τῆς μαθητείας του εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ θὰ συνάντησε ὅπωςδήποτε αὐτό, τὸ ἀναμμένο ἀκόμη καρβουνάκι, «τὸ μικρὸν ἐμπύρευμα τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς, τοῦ ἥθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας» ἢ εἰς τὰ Μεσόγεια ἢ στὰ ψηλὰ βουνά, ὅπως διασώζει τὴν μαρτυρία ὅτι ἡ ζωντανὴ ἀτθίδα ὀμιλεῖται μόνο στὰ χωριά τῶν Μεσογείων ὁ Φιλόστρατος. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπιμένει, ὅτι «σώζεται ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας εἰς ὑμᾶς κάτι ἀπ' τὴν ἀρετὴ τῶν προγόνων σας ὡσὰν θράκα μικρὴ». Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο ἀναφορῶν ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ καλύτερος φιλόσοφος ἡγέτης στὴν ἱστορία, μετὰ τὸν Περικλῆ μᾶλλον, εἶχε ἀντιληφθεῖ πλήρως τὰ δύο ρεύματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ἕνα, ἡ πλειοψηφία του, μὲ τὸ κυνήγι τοῦ πλούτου τῶν ἀχρείων καὶ κυνικῶν καὶ τὸ ἄλλο, ἡ μειοψηφία του, μὲ τὸ «μουσικὴν ἐπιτηδεύειν» καὶ τὴν ἀναζήτησι, «τῆς αὐτῶν δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας».

Ἡ σκολιὸς διαδρομὴ τῆς ἀρμονικῆς ἑλληνικῆς ἐνδιαφέρει, ὅταν μετὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας, ὁ ἀττικισμὸς κόσμησε τὴν ὑμνωδία τῆς Ὀρθοδοξίας. Οἱ Καππαδόκες πατέρες, καὶ οἱ, Ρωμανὸς μελωδός, Γεώργιος Χοιροβοσκός, Ἰωάννης Δαμασκηνός, πατριάρχης Φώτιος, Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, ἐξέφραζαν τὴν ἀνάγκη χρήσεως τῆς ἀρμονικῆς γλώσσης, διότι ἔτσι ἦταν πιὸ ἀρεστὲς οἱ εὐχὲς καὶ οἱ δεήσεις τοὺς πιὸ εὐήκοες ἀπ' τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ πιὸ δημιουργικὲς καὶ διαλλακτικὲς οἱ σχέσεις τῶν πιστῶν μὲ τὸν Θεό τους· τὸν γεννάδα φίλο τους ἀναζητοῦν, ὅπως τὸ μνημονεύει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, εἰς τό, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας», ²⁹ γιὰ τὸν

²⁸ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπάγων», 337βγ, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, μετάφραση δική μου καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ.ἀ. σελ. 12 καὶ 13, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 37 κ.έ, «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 33, κ.έ.

²⁹ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, παρ. 22.

συμφοιτητή του εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ στενὸ τοῦ φίλου, μὲ ἀναφορὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς τὸ ἐνιαῖο σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατυπωμένη, ὡς πατρίδα τους, κι ὡς συμπλήρωμα μᾶλλον τῆς ὀμιλίας τοῦ ἀποδημήσαντος, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων»· ἦταν ἀποβλητέα ἢ λέξις Ἑλλην, ὡς ταυτισμένη μὲ τὴν ἐθνικὸς καὶ εἰδωλολάτρης, ἀλλὰ ἀποδεκτὴ ὡς ἔκφρασις τῆς ἐνιαίας πατρίδος, ἢ Ἑλλάς. Αὐτὸ λέει. Ἄρχοντας καὶ νοικοκύρης γίνεται ἕκαστος, μὲ τὸ ἦθος του, ὅπως τὸ βλέπουμε καὶ εἰς τὸν «Τιμαρίωνα» καὶ τοὺς ἄλλους τῆς κοσμικῆς λογοτεχνίας τοῦ Βυζαντίου.³⁰ Ὁ Κάρλ Κρουμβάχερ γράφει, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, εἶχε ἐπιβάλλει, γιὰ πρώτη φορά, τὴν ἑλληνικὴν ὡς ἐπίσημη γλῶσσα τῆς αὐτοκρατορίας...”

Ἦταν σκολιὸς ἢ διαδρομὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπως χειρότερα σκολιὸς ἦταν οἱ συνθήκες ἐπιβιώσεώς της, ἐκ «τοῦ ἐμπυρεύματός τι μικροῦ» καὶ «τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας», ἀλλὰ αὐτὲς οἱ διαδρομὲς συντήρησαν καὶ ἔθρεψαν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὸν ἐμμελῆ λόγο, χάρις στὸν πολιτικὸ στίχο καὶ στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μαζί μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία. Ὁ ἐνεργὸς καὶ δημιουργικὸς συνδυασμὸς τους ἀπετελεῖ τὸ ἀέναο ἐφαλτήριο γιὰ τὴν ἀνάταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἀπόδειξη τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα πού ὀδήγησε τὸ 1821 στὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ καὶ στὴν ἀνάδυσή του καὶ πάλι στὶς μέρες μας...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Καλαμάκι,
Ἰούνιος, Ἰούλιος, 2021

³⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις» καὶ «Στρεπτή δὲ γλῶσσ’ ἐστὶ βροτῶν», σελ. 34, κ. ε.